

Vizualne teksture Zagreba: odnos periferije i centra kroz grafite

Ćaćić, Nikol

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, The Faculty of Political Science / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:114:925956>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-19**



Repository / Repozitorij:

[FPSZG repository - master's thesis of students of political science and journalism / postgraduate specialist studies / dissertations](#)



Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti
Diplomski studij novinarstva

Nikol Čaćić

**VIZUALNE TEKSTURE ZAGREBA: ODNOS
PERIFERIJE I CENTRA KROZ GRAFITE**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc.dr.sc. Zlatan Krajina

Studentica: Nikol Čaćić

Zagreb, rujan 2018.

Izjavljujem da sam diplomski rad *Vizualne teksture Zagreba: odnos periferije i centra kroz grafite*, koji sam predala na ocjenu mentoru dr.sc. Zlatanu Krajini, napisala samostalno i da je u potpunosti riječ o mojem autorskom radu. Također, izjavljujem da dotični rad nije objavljen ni korišten u svrhe ispunjena nastavnih obaveza na ovom ili nekom drugom učilištu, te da na temelju njega nisam stekla ECTS bodove.

Nadalje, izjavljujem da sam u radu poštivala etička pravila znanstvenog i akademskog rada, a posebno članke 16-19 Etičkog kodeksa Sveučilišta u Zagrebu.

Nikol Ćaćić

SADRŽAJ

1. Uvod.....	4
2. Metodologija	6
3. Centralni i periferni dio grada.....	7
4. Povijesna obilježja Trešnjevke.....	8
5. Grafiti	9
5.1 Grafiti u Ozaljskoj i Tratinskoj ulici	10
6. Postoji li identitet zajednice?.....	16
7. Pravo na sjećanje.....	18
7.1. Nazivi ulica i povijesni aspekti koji se iza njih kriju	19
8. Tolerancija kod mladih u Hrvatskoj	20
8.1. Jezik kao obilježje kulturne identifikacije.....	22
9. Nogomet i navijaštvo	23
9.1 Navijaštvo u doba tranzicije	24
10. Bad Blue Boysi i politizacije navijaštva.....	25
11. Bad Blue Boysi kao nacionalni pokret.....	27
11.2 Godina 1986. i raspad Jugoslavije.....	28
11.3 BBB i Republika Hrvatska	30
12. BBB i grafiti	31
13. Zaključak	34
14. Prilozi.....	39
15. Literatura	41

1. Uvod

Grafiti su zanimljiv fenomen na koji možemo naići skoro u svakom urbanom mjestu diljem svijeta. Njihove su uloge raznolike i određene su kulturnim i povijesnim kontekstom grada u kojem se pojavljuju te njihovo značenje biva određeno mnogim faktorima koji utječu na autora koji ih ispisuju. Prolazeći gradovima diljem svijeta možemo se susresti s bogatim umjetničkim djelima koja ukrašavaju zidove, no s druge strane možemo svjedočiti političkim porukama koje su ispisan od strane nezadovoljnih građana. Čemu god svjedočimo, od spektra mogućnosti koje nam grafiti nude, ostavit će trag u oku koje ga promatra. Uloga grafita i njihova utjecajnost na društvo koje ih promatra ne bi trebala biti zanemarena te upravo iz tog razloga odlučujem analizirati kako grafiti mogu oblikovati svjetonazor određenog društva te kakva im je dinamika i tematika hodajući od periferije prema centru grada Zagreba. Osvrnut ćemo se na to pitanje kako bi uočili peomijene koje se događaju na zidovima kada promatramo grafite od perifernog prema centralnom djelu grada. Za analizu ovoga pitanja odlučila sam se za istraživačku šetnju u kojoj ću promatrati Ozaljsku i Tratinsku ulicu koje spajaju periferni dio grada Zagreba s centrom grada Zagreba.

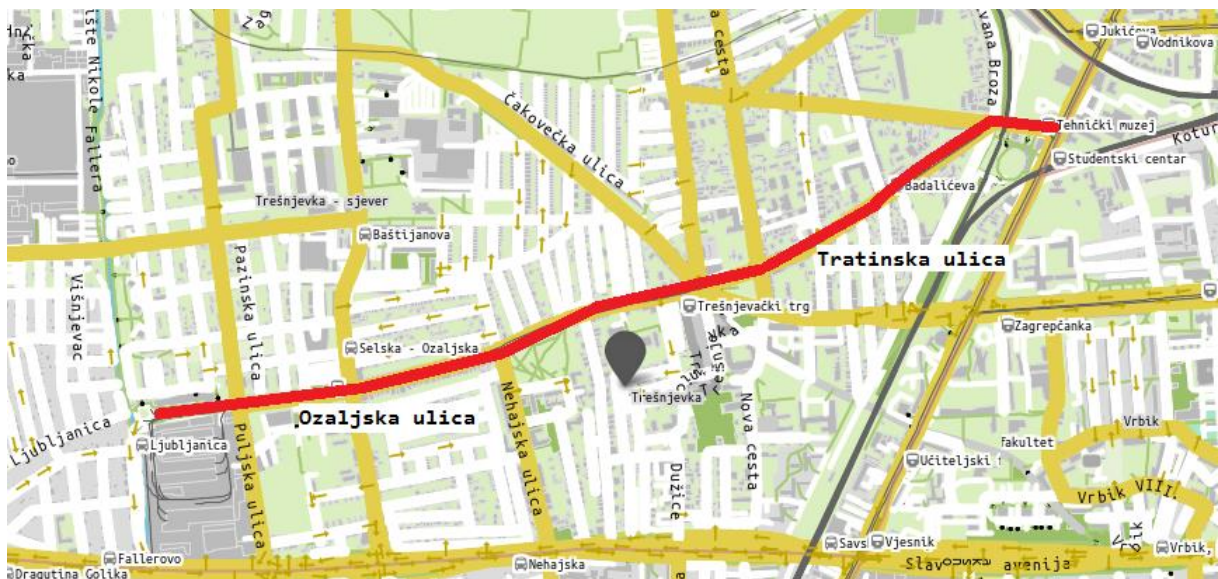
Osvrnut ću se na povijest grada Zagreba, odnosno povijesni kontekst naselja Trešnjevka te kakav je njegov utjecaj na formiranje vrijednosti i stavova mladih danas. Kako bi detaljnije istražila to pitanje oslonit ću se na djelo 'Crvena Trešnjevka' (1982) Bosiljke Janjatović i djelo 'Mladi u vremenu krize' (2013) Vlaste Ilišin. Provest ću analizu grafita i drugih natpisa koji se protežu uzduž Ozaljske i Tratinske ulice promatrajući ih kroz istraživačku šetnju. Te dvije ulice spajaju periferni dio grada sa Savskom cestom koja vodi u sami centar grada Zagreba. Osvrnut ću se na pitanja koje su tematike grafita te kakva je dinamika grafita koji se pojavljuju u tim ulicama. U konačnici ću se osvrnuti na pitanje kako povijest i društveni kontekst utječu na formiranje identiteta zajednice te koja je poveznica današnjeg društva i povijesnih zapisa o društvu koje je boravilo na istim prostorima te kako ti povijesni aspekti utječu na tematiku grafita koji su ispisan u te dvije ulice. Sagledat ću i pitanje prava na sjećanje, odnosno, tko odlučuje koji segmenti kulturnog i političkog sjećanja su prihvatljivi u današnjem društvu te kako te odluke utječu na formiranje stajališta mladih danas i kako to utječe na oblikovanje identiteta društva koji se u konačnici može iščitati s grafita na zidovima Ozaljske i Tratinske ulice. Teorijsko uporište za pitanje identiteta zajednice i grada bit će djelo 'Grad kao identitetski sustav: Prema metodi sustavnog projektiranja identiteta zajednice' (2013) Feđe Vukića.

Posvetit ću se i izvoru grafita koji se pojavljuju uzduž te dvije ulice. Pošto se cijelim putem pojavljuju grafiti jednake ili slične tematike, a usko su povezane uz nacionalizam, nogomet i izražavanje političkih stavova odlučila sam pobliže proučiti pitanje navijaštva i navijačke skupine Bad Blue Boys ne bih li pronašla moguće poveznice koje upućuju da su grafiti koji propagiraju govor mržnje ispisani od strane članova tog navijačkog plemena te kave su mogućnosti utjecajnosti tih grafita na formiranje načina razmišljanja unutar društva. Kako bih približila temu nogometa i nogometnog navijaštva prvenstveno sam se oslonila na knjigu 'Nogomet – politika – nasilje' (2003) Srđana Vrcana prema kojoj možemo dobiti jasniji uvid u to kako se razvijalo nogometno navijaštvo kroz povijest, kakva je bila njegova uloga u društvu s obzirom na kontekst vremena i politike te zbog čega dolazi do ekstremnog navijaštva. Ujedno se osvrćem na pitanje politizacije nogometa kao sporta što u konačnici uključuje i njegovo navijaštvo zbog njihove utjecajnosti na velik dio društva koji prati taj sport. U tom slučaju nezaobilazno je osvrnuti se i na pitanje nasilja koje postaje bitan dio rituala ekstremnog navijaštva kojim navijačka skupina ukazuje na svoju moć i prisutnost. Nasilje kojim se navijačke skupine služe uključuje fizičko nasilje jednako kao i govor mržnje koji prakticiraju za vrijeme navijanja na utakmicama ili ispisivanjem grafita gdje god se pojave. Taj dio bitan nam je kako bi razumjeli poveznicu natpisa koji su prožeti mržnjom prema drugim etničkim skupinama (prvenstveno Srbima) i nasilja koje je inače prisutno među navijačkim skupinama.

Osvrnut ću se na povijest navijačke skupine Bad Blue Boys te proučiti kakva je bila njihova uloga od samih početaka pa sve do danas. Razvoj njihovog navijačkog djelovanja usko je povezan s politizacijom navijaštva te ću kronološki sagledati koja je bila njihova uloga u formiranju društvene i političke situacije koja je danas aktualna, a može se pročitati i na zidovima Ozaljske i Tratinske ulice. Usporedit ću koja je poveznica grafita, koje danas možemo pronaći na Ozaljskoj i Tratinskoj ulici, i ideološke osnove kojom su se vodili Bad Blue Boysi na samim počecima te analizirati što ukazuje na to da su upravo oni ti pojedinci koji danas ispisuju zidove tih dviju ulica propagirajući govor mržnje i prenoseći političke poruke koje trenutno ne mogu ostvariti ni na jedan način osim ispisivanjem grafita.

2. Metodologija

Ovu istraživačku šetnju provodila sam od okretišta Ljubljanića preko Trešnjevačkog trga, pa sve do križanja Tratinske ulice sa Savskom ulicom koja je već dio malo šireg centra grada Zagreba. Promatranje sam provodila od rujna 2017. godine do srpnja 2018. godine. Sveukupno je ispisano 121 grafita koji su relevantni za ovu istraživačku šetnju. Od toga je 49 svastika koje su ispisane samo od okretišta Ljubljanića do križanja Selske i Ozaljske ulice. Zatim, 46 grafita koji su izravno vezani uz Nogometni klub Dinamo, njihove navijače Bad Blue Boyse i 1986. godinu koja se bilježi kao godina nastanka navijačke skupine Bad Blue Boys. Osim toga ispisano je i 26 grafita koja su političke tematike od njih je 9 antifašističkih grafita ('ACAB', 'Kill all Nazis and Cops'...), a 17 je grafita koji propagiraju mržnju ('Srbe na vrbe', 'MAMIĆU SRBINE'...). Istraživanje grafita, tj. natpisa političke, društvene i kulturološke tematike koji su povezani uz navijačku potkulturu još nije provedeno i nisu učestale rasprave o grafitima toga tipa te ovim radom želim usmjeriti pozornost na to pitanje. Riječ je o društvenim pitanjima koja su dio suvremene povijesti hrvatskog društva, a navijači su ti koji referiraju najčešće na tu temu. Stoga ću analizirati isključivo grafite koji su vezani uz politička i društvena pitanja a među njih ću uvrstiti i sve natpise navijača Nogometnog kluba Dinamo. Grafiti na zidovima u tom slučaju odaju aktualna politička pitanja koja, prema mojoj pretpostavci, ispisuju Bad Blue Boysi te želim istražiti zašto su svi ti grafiti ispisani i pronaći povezanost članova navijačke skupine Bad Blue Boys i tih natpisa.



Karta 1. Zagreb, Ozaljska i Tratinska ulica

3. Centralni i periferni dio grada

Relevantan aspekt koji nam omogućava jasnije sagledati pitanje grafita koje ćemo promatrati u gradu Zagrebu, točnije Ozaljskoj i Tratinskoj ulici u naselju Trešnjevka, jest razumijevanje razlike između centralnog dijela grada i perifernog dijela grada. Naime, grad Zagreb, kao i mnogi drugi veći gradovi diljem Europe i Sjedinjenih Američkih Država, ušao je u proces revitalizacije kojim se nastoji obnoviti javnu sferu u svrhu lakše i kvalitetnije socijalizacije. Međutim, revitalizacija javnog prostora u tom slučaju označavala bi obnavljanje parkova, trgova i besplatnih javnih prostora koji bi bili pristupačni i dostupni svim građanima 24 sata dnevno. U ovom slučaju nije riječ o takvoj vrsti obnove nego o gentrifikaciji koja je karakteristična za sve veće gradove u Europi i SAD-u. Iz tog razloga veći gradovi sve su sličniji jedni drugima (Čaldarović, Šarinić, 2008).

Arhitektura i organizacija gradova sve je sličnija diljem svijeta te se iz tog razloga gube segmenti koji određeni grad čine posebnim. Negativan aspekt gentrifikacije jest činjenica da dovodi promjene koje nisu namijenjene za postojeću populaciju toga grada, ona je namijenjena za novu populaciju koja se može 'nositi' s novom formom života zamišljenom za taj grad. Zbog gentrifikacije dolazi do toga da gradovi sve više liče jedni na druge. S njom se brišu razlike. Urbane situacije su sve sličnije i proizvodi se *svjetski životni stil* koji odgovara ljudima koji si to mogu priuštiti dok oni koji ne mogu sudjeluju razmatranjem (ibid.).

Grad se može sagledati kao cjelinu, međutim, moguće ga je promatrati i kao kombinaciju mnogih dijelova, ulica, naselja, parkova i trgova (ibid.). Podjela grada na periferni i centralni dio jedna je od mogućih kombinacija kojom ga možemo promatrati. Centar grada je dio grada koji se obnavlja, čije su konstrukcije izgrađene kako bi nalikovale na velike gradove diljem Europe i Amerike, dok periferija ostaje najčešće neobnovljena i nezahvaćena gentrifikacijom. Centrom se kreće 'dobrostojeći' dio društva, dok su na periferiji oni koji si takav način života ne mogu priuštiti.

U Zagrebu se događa isti proces. Gentrifikacijom je došlo do prilagođavanja javnog prostora u centru grada koji je namijenjen dobrostojećem djelu društva dok se periferijom kreće dio društva koji ne zalazi često, ili uopće, u centar grada. Uočiti ćemo kako se grafiti mijenjaju kada ih promatramo od perifernog djela pa sve do djela koji dolazi u doticaj s centrom u naselju Trešnjevka.

4. Povijesna obilježja Trešnjevke

Vratit ćemo se unatrag nešto manje od osamdeset godina te sagledati kakva je bila društvena i politička slika Zagreba, odnosno Trešnjevke za vrijeme Drugog svjetskog rata. Nakon agresije na Jugoslaviju 1941. godine, glavne povorke i demonstracije počele su se odvijati upravo na Trešnjevci. U Hrvatskoj se odvija formiranje kvislinške Nezavisne Države Hrvatske „... kojoj je isključivu vlast držao ustaški pokret sa izrazito fašističkim obilježjem“ (Janjatović i dr., 1982:223). Njihov cilj je bio navodno „oslobođenje Hrvata od velikosrpske hegemonije“ (ibid.) te su cijelo njihovo djelovanje nazivali nacionalnom revolucijom Hrvata. Djelovanjem uspijevaju pridobiti dobrostojeći dio društva te dio malograđanstva kojima se sviđala ideja veličine hrvatskog naroda koji se, prema ustaškim stavovima, razvio po uzoru na zapadnu, katoličku kulturu dok je srpska razvijena po uzoru na istočnu, protestantsku ideju društva (Janjatović i dr., 1982). Odmah po dolasku na vlast „... ustaški je pokret pod parolom 'očuvanja čiste hrvatske nacije' propagirao 'istrebljenje' ostalih nacionalnosti na 'hrvatskom životnom prostoru'.“ (Janjatović i dr., 1982:223). Nastavljaju s uhićenjima i ubijanjima svih ljudi koji su bili Srbi, Albanci i Romi a uz to, po istom postupku su se rješavali svih neistomišljenika, antifašista i Komunisti. Oni koji su im pružali otpor bili su antifašisti i Komunisti te je komunistički pokret imao najbrojniju radnički klasu. Trešnjevka je imala najveću koncentraciju radničke klase jer je bila industrijsko središte s najviše tvornica. Komunistička je partija prije Drugog svjetskog rata imala najveće središte na Trešnjevci te je ona imala najbrojnije racije u to vrijeme (Janjatović i dr., 1982). Tada je bio aktivan i Savez komunističke omladine Jugoslavije čije je uporište u to vrijeme bilo najjače na Trešnjevci, a osim okupljanja antifašističke omladine, važno im je bilo uništiti svaki pokušaj ustaškog oglašavanja kroz natpise, plakate i spomenploče te su to činili svake večeri. Do kraja 1941. godine su i oni svi bili uhapšeni te ubijeni iako se radilo o vrlo moćnom savezu mladih (ibid.). Možemo odmah uočiti kako je i ovakva vrsta otpora tada već bila aktivna i uglavnom provedena u noćnom satima što kasnije možemo uočiti i na analizi grafita koji se pojavljuju u Ozaljskoj i Tratinskoj ulici u današnje vrijeme.

Po svršetku rata komunistička partija ponovno je došla na snagu te ostala na svojoj poziciji sve do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. U Srbiji tada počinje rasti nezadovoljstvo te zahtijevaju ujedinjenje svih teritorija gdje se nalazi srpski narod na što kao odgovor dolazi do Domovinskog rata (Anon, 2017). Dolazi, dakle, do otpora velikosrpskoj agresiji koja dovodi do toga da se na prostorima Hrvatske ponovno pokrene ideje ustaškog pokreta i sjećanje na NDH. Došlo je do ponovnog prisjećanja na potrebu za

'čistim' hrvatskim narodom. Slijed ovih povijesnih događaja konstruira određena stajališta kod mladih u Hrvatskoj te je stoga nužno sagledati kakvi su njihovi stavovi po pitanju prihvaćanja drugih etniciteta u današnjoj demokratskoj državi Hrvatskoj ne bi li došli bliže odgovoru tko bi mogao biti potencijalni autor grafita čija je tematika prožeta govorom mržnje, a pojavljuju se na Ozaljskoj i Tratinskoj ulici

5. Grafiti

Kada uđemo u sferu grafita, tada kročimo svijetom u kojem ne vrijede jednaka pravila koja vrijede za cjelokupno društvo. Može ih se promatrati kao umjetnost ili kao vandalizam. U njihovom slučaju se koristi zid kao medij „... koji daje glas onima kojima je on, u pravilu, u javnome prostoru oduzet“ (Šakaja, 2016:248). Putem zida dobivamo informacije o onom djelu društva koje potisnuto u 'nečujne' dijelove javne sfere te se ovim putem oglašavaju o svojim stajalištima, nezadovoljstvima i idealima: „Grafiti su izraz nezadovoljstva i bunta, a istodobno su način da se izrazi identitet“ (ibid.). Ispisivanjem grafita određene društvene skupine polažu pravo na javni prostor i brišu nametnute granice čime prisvajaju područja i daju do znanja da postoje: „Na karti je grad organiziran u red, ali unutarnji prijevori na njegovim ulicama i prostorima postaju vidljivi preko grafita“ (Srivathsan i dr. u Šakaja, 2016:246). Prema Back i dr. (1998) sama riječ *grafiti* potiče od talijanske riječi *graffiare* što znači *ogrepsi* a: „... grafiti kao žanr razumijevani su kao forma popularnog protesta, umjetnost društva te ujedno implecirano u brutalne forme simboličnog nasilja, genocida i rasizma“ (Back i dr, 1998:69)

Grafiti se mogu promatrati kao čin vandalizma ili kao umjetnička djela. Oni su alternativan način komunikacije sa zajednicom a njihovo se porijeklo vuče iz New Yorka i Philadelphije šezdesetih godina. Prvenstveno su vezani uz subkulturu hip hopa međutim aktivno se koriste i u svrhu političkog aktivizma (Hutton, Rowe, 2012). Znak otpora koji definira krajnje nezadovoljstvo pojedinaca ili neke grupe pojedinaca događa se u trenutku kada građani stupaju izvan svojih kuća s ciljem da izraze svoje stavove. Kako tada javni prostor postaje političko postolje za svih, jasno je da se u tom trenutku izražavaju pojedinci raznolikih stajališta i vrijednosti. Koliko god se društvo smatralo demokratskim, uvijek će postojati određena skupina ljudi koja ne dijeli isto mišljenje s većinom svojih sugrađana te će zbog toga imati manju mogućnost u potpunosti se izraziti u javnoj sferi. Vukić (2013:83) u tom slučaju smatra kako se „... javni prostor ne bi trebalo shvaćati samo kao mjesto kroz koje se 'prolazi i kreće'.“ To je po njemu savršeno mjesto za izražavanje identiteta pojedinaca ili

zajednice a „...zidovi i pločnici služe za izražavanje individualnog u kontekstu zajedničkog.“ (ibid.) Time se najčešće razvija potreba za izražavanjem nezadovoljnog stanja svijesti te takva situacija iziskuje kanaliziranje svojevrsnog otpora. Tim Cresswell u svom radu 'Night discourse: producing/consuming meaning on the street' govori o raznim oblicima *culture jamminga* u što svrstavamo razne kategorije javnog izražavanja „...od oglašavanja do grafita, od javnih spomenika heroja do heroja u gerila teatru.“ (Cresswell u Fyfe, 1998:266). U slučajevima o kojima on komunicira, poput 'Billboard Banditry' ili Wodiczkovih projekcija, najčešće se radi o umjetničkim istupima kojima je cilj kritizirati društvo ili vlast. To su primjeri aktivizma u kojima umjetnici ukazuju na društvene probleme koji su aktivni u postojećoj demokraciji ili barem namjeri demokratizacije društva povezanima s moći i konzumerizmom: „Ti provokativni i ilegalni poster, grafiti i slike, ona (Jacobs u Cresswell, 1992) sugerira da pružaju bogatiju i kontroverzniju alternativu riječima koje se pojavljuju preko dana...“ (Cresswell u Fyfe, 1998:173). Preko noći, stoga, nastaju razni grafiti i natpisi kojima se ukazuje na nepravilnosti i nezadovoljstvo. U slučaju Ozaljske i Tratinske ulice uočimo kako se radi o vandalističkim istupima koji nemaju veze s umjetnošću nego s izražavanjem nezadovoljstva određene skupine društva koja svoje mišljenje ne može izreći javno, već to čini u noćnim satima ispisivanjem tekstova na zidove.

Primjer Ozaljske i Tratinske ulice u Zagrebu relevantan je po pitanju analize grafita koji se pojavljuju jer je to ulica koja povezuje periferni dio grada kao što su Remiza i Voltino sa centrom Zagreba. Te se dvije ulice protežu uzduž cijelog naselja koje se zove Trešnjevka a sam rajon broj V, kako se zvao u prošlom stoljeću, imao je izrazito veliku ulogu u procesu razvoja grada sve do danas (Janjatović i dr. 1982). Prolazeći kroz ulicu može se uočiti zanimljive tematske i količinske gradacije u grafitima koji se pojavljuju.

5.1 Grafiti u Ozaljskoj i Tratinskoj ulici

Sve vrste političkog i riskantnog govora u javnoj sferi, tj. na ulicama, pojavljuju se preko noći. Noć pruža mogućnost neopaženom činu vandalizma čime se dobiva jedan od rijetkih oblika političkog debatiranja (Cresswell u Fyfe, 1998). U Zagrebu su se 29. svibnja 2016. godine pojavili natpisi na okretištu Ljubljanića. Ti natpisi bili su izjave mržnje prema ljudima srpskog etniciteta. Natpisi su se pojavili preko noći te uznemirili građane na što je svjedok za portal *Index.hr* izjavio: „Neugodno sam se iznenadio kad sam vidio da mi je cijeli kvart išaran kukastim križevima. Vjerujem da je to posljedica aktualne politike.“ (Index, 2016).



Slika 1 Twitter, Index 29.5.2016, Izvor: <http://www.index.hr/vijesti/clanak/foto-novi-odvratni-grafiti-osvanuli-na-zagrebackoj-remizi/896322.aspx>, 2016



Slika 2 Isto mjesto 8.9.2017., Izvor: autorica, 2017

Natpisi su odmah istog dana bili prebrisani, međutim natpisi i simboli se ponovno pojave preko prefarbanih područja.



Slika 3 Twitter, Index 29.5.2016, Izvor: Index.hr, 2016

U Ozaljskoj ulici može se uočiti učestalo pojavljivanje natpisa koji propagiraju govore mržnje. Konkretno se na predjelu od okretišta Ljubljanica do križanja Ozaljske ulice sa

Selskom ulicom najviše pojavljuju neonacistički natpisi a može se izbrojati 49 svastika od kojih su neke prebojane a neke tek napisane. U istom predjelu mogu se vidjeti natpisi 'Vukovar' u kombinaciji sa svastikama ili natpisi 'Za dom spremni'. Uz to mogu se pronaći i natpisi *skinheada* kao i natpis *Bad Blue Boysa*.



Slika 4 'Vukovar' sa ustaškim znakom, Izvor: autorica, 2017



Slika 5 Natpis 'Vukovar 86' na Ljubljani, Izvor: autorica, 2017

Kada se krene dalje Ozaljskom ulicom nakon križanja sa Selskom dolazi do iznenadnog zatišja neonacističkih i ustaških obilježja koja se u velikom broju pojavljuju do te točke. Zidovi nastavljaju biti ispisani tagovima i grafitima raznih grafitera. Od Selske ulice pa sve do Trešnjevačkog trga pojavljuju se tagovi nogometnog kluba *Dinamo* te natpisi 'MAMIĆU ODLAZI!' i 'MAMIĆU SRBINE'.



Slika 6 'MAMIĆU ODLAZI!', Izvor: autorica, 2017

Između Trešnjevačkog trga i prelaska u Tratinsku ulicu koja vodi u širi centar Zagreba počinju se pojavljivati prvo još neki prefarbani dijelovi na zgradama ispod kojih su vidljivi tragovi svastika a nakon toga se pojavljuju antifašistički natpisi poput 'Kill Nazis and cops!' i '*JUGA NDH je zločin TITO*'. Na natpisu '*JUGA NDH je zločin TITO*' možemo uočiti kako je skraćunica 'NDH' precrtana plavom bojom kako ne bi bila prepoznatljiva te je iznad nje istom bojom napisano 'JUGA' što mijenja poruku u 'JUGA je zločin' a ispod toga je napisano 'TITO' što je isto precrtano. Taj grafit mogao bi se protumačiti kao politička prepirka opozicijskih stajališta. U trenutku kada se prešara jedan dio natpisa dolazi do mijenjanja konteksta istog. Autori ove političke prepirke putem grafita nastojali su izmijeniti značenje i kontekst istog ne bi li u konačnici prevladala poruka koja zagovara njihove stavove.



Slika 7 'Kill Nazis and cops!', Izvor: autorica, 2017



Slika 8 'JUGA NDH je zločin TITO', Izvor: autorica, 2017

Osim političkih i navijačkih poruka koje se mogu iščitati može se uočiti da se kroz cijelu ulicu vide primjeri grafita. Količinska dinamika grafita se izrazito smanjuje kada se kreće od smjera Ljubljaniice prema centru grada što možete iščitati na *Karti 2* gdje su ulice podijeljene u četiri kategorije: *Velik broj grafita* označava više od 40 grafita, *Manji broj grafita* označava od 5 do 40 grafita, kategorija *Skoro nema grafita* označava količinu do 5 grafita te kategorija *Nema grafita* obilježava nepostojanje grafita na toj površini. Od Ljubljaniice do križanja sa Selskom ulicom natpisi su pretežito na lijevoj strani ulice. Kada se krene od Selske prema Nehajskoj količina grafita na desnoj strani drastično povećava dok se na lijevoj smanjuje jer na toj strani ima više poslovnica u stambenim zgradama. Od Nehajske ukupna se količina natpisa i tagova drastično smanjuje što je uglavnom područje Trešnjevačkog trga. Nakon toga kada Ozaljska pređe u Tratinsku ulicu natpisi, tagovi i grafiti se ponovno pojavljuju u malo većem broju na tramvajskoj stanici 'Badalićeva' te do kraja Tratinske ulice sve do Savske ceste, koja je dio šireg centra Zagreba, gotovo pa i nema nikakvih natpisa.

Bitno je naznačiti kako su grafiti na okretištu Ljubljaniica, koje je najudaljenija točka od centra Zagreba u ovom istraživanju, pretežito neonacističke tematike dok se na kraju Tratinske ulice, koja se križa sa Savskom cestom, a ona je širi centar, ne može pronaći niti jedan natpis tog tipa. Što se pojedinac nalazi bliže centru, teže će se suočiti s natpisima koji propagiraju govor mržnje. Periferija grada je u tom slučaju puno povoljnije mjesto za izražavanje stajališta koji su propagiraju mržnju.



Karta 2. Dinamika grafita u Ozaljskoj i Tratinskoj ulici

6. Postoji li identitet zajednice?

Kako bismo razumjeli potrebu izražavanja društva kroz ulične natpise, potrebno je osvrnuti se na teoriju identiteta pojedinca, zajednice i društva. Mnoge su perspektive iz koji se sagledava pitanje identiteta. Unutar okvira Kulturalnih studija se po tom pitanju osvrće na teoriju Stuarta Halla koji je ujedno jedan od osnivača Birminghamske škole. U tom slučaju je identitet fenomen koji je u neprestanoj mijeni: „Pojam identiteta koji ovdje razvijamo stoga nije esencijalistički, već strategijski i pozicijski.“ (Hall, 1996:3) Jednako se tako i proces identifikacije sagleda kroz diskurzivni pristup koji sagledava identifikaciju kao konstrukt koji je stalno u procesu nastajanja. Zato proces identifikacije prema Hallu (1996) promatramo kao stalnu nadogradnju, a ne kao nešto predodređeno i konstantno. Stoga se kolektivni identitet prema njegovim stajalištima ne može promatrati iz povijesnog aspekta: „... prava se bit stvarnih identiteta nalazi u pitanjima povezanim s upotrebom resursa povijesti, jezika i kulture u procesu postojanja, prije nego li bivanja: ne 'tko smo' ili 'odakle dolazimo', nego što bismo mogli postati, kako smo reprezentirani i kako to utječe na našu reprezentaciju nas samih. Identiteti se stoga konstruiraju unutar, a ne izvan reprezentacije. Oni su u istoj mjeri povezani s izmišljanjem tradicije koliko i sa samom tradicijom, zbog njih tradiciju moramo iščitavati ne kao beskrajno ponavljanje nego kao 'mijenjajuću nepromjenjivost.“ (Gilroy u Hall, 1996:4). U slučaju koji istražujem osvrnut ću se i na teoriju arhitekta Feđe Vukića. Prema njegovim stavovima identitet jest promjenjiv, međutim uzmemo li kao primjer identitet grada tvrdi da je

predodređen. No, uzmemo li u obzir dva aspekta koja su dio identiteta grada, arhitektura i urbano znakovlje, njih je moguće mijenjati, to jest, njima se može manipulirati. Arhitekturu, jednako kao i urbano znakovlje, moguće je izmjenjivati po potrebi, a to se najčešće čini s promjenjom vlasti.

Identitet pojedinca neminovno je povezan društvom i društvenim kontekstom kojim se kreće te jednako tako on određuje zajednicu i društvo u kojem se nalazi. Identitet se, stoga smatra mehanizmom „... samoodređivanja, odnosno samoiznalaženja koji je neodvojivo povezan sa vlastitim društvenim kontekstom.“ (Vukić, 2013:75). Odnosom jednog naspram drugog dolazi do određivanja identiteta te, ukoliko se u obzir uzme određena skupina pojedinaca, zajednica ili cijelo društvo, možemo zaključiti kako njihov međudnos stvara „mrežu identiteta“ (ibid.). Mnoštvo različito determiniranih i konstruiranih identiteta stoga stvara sinergiju koja povezana na određenom geografskom području stvara grad ili gradsku zajednicu (Vukić, 2013).

Prema Vukiću (2013:68): „Identitet svake zajednice, pa tako i urbane, gradi se na nekoliko osnovnih elemenata, a to su kulturno nasljeđe i skupina memorija, sustav vjerovanja ili vrijednosti koji pojedinci u zajednici dijele, materijalni i egzistencijalni interesi za ostanak i opstanak te, naposljetku, operativni postupci koje svakodnevno poduzimaju pojedinci, skupine ali i zajednica opredmećena u upravi, a u svrhu održavanja kohezije.“ Hall (1996:2) jednako tako uviđa da se proces identifikacije: „konstruira na pozadini prepoznavanja nekog zajedničkog porijekla ili zajedničke osobine s drugom osobom ili grupom, ili s idealom, i u skladu sa solidarnošću i odanošću koje počivaju na prirodno uspostavljenim temeljima.“ Grad se u tom slučaju može promatrati kao identitetski fenomen koji je predodređen, međutim, njime se prema Vukiću (2013) može i upravljati. Suvremeno propitivanje o identitetu grada koji je kulturološki, politički i povijesno određen, može se iščitati kroz vizualne komponente grada koje uključuju pisane i slikovne dokaze (Vukić, 2013). Složenost procesa identifikacije u gradu može se detektirati čim se nastoji promotriti odnose između „pojedince i zajednice, između pojedinca i skupine, između skupine i skupine, te između skupine i zajednice.“ (Vukić, 2013:53). To su procesi koji su dodatno intenzivirani procesima globalizacije, masovnim medijima te, na posljetku, i kulturalnom raznovrsnošću u društvu. Nužno je naglasiti kako postoje dva načina iskazivanja identiteta koje Feđa Vukić naziva zatečenim i projektiranim identitetom. Zatečeni identiteti su: „... sami biološki i životni procesi naslonjeni na povijest i kulturnu tradiciju“ (Vukić, 2013:69) dok je projektirani identitet: „Svaki prokušaj istraživanja, prepoznavanja, vrednovanja ili redefiniranja tog zatečenog identiteta...“ (ibid.). Projektirani identitet nam u ovom slučaju igra veliku ulogu pošto se njega konstruira i razvija prvenstveno

kroz kulturnu realizaciju pojedinca, zajednice ili društva (Vukić, 2013). U slučaju koji ćemo kasnije analizirati uočiti ćemo kako kroz kulturu sjećanja koja se manifestira putem uličnih natpisa i grafitiranja iščitavamo aktivnu želju za kulturnom i političkom realizacijom određene identitetske skupine.

7. Pravo na sjećanje

Identitetska determiniranost poviješću i kulturom, te težnja za kulturnom realizacijom pojedinca, zajednice ili društva dovodi do pitanja: do koje točke projektirani identitet zapravo može sezati, to jest, koliko se zapravo može manipulirati identitetom grada? Mogućnost prezentiranja i istupanja u javni prostor s povijesnom i kulturnom odrednicom nekog identiteta dolazi u obzir ukoliko je to odobreno od strane interesnih skupina u društvu te one predodređuju politiku sjećanja koja se aktivno bavi zaboravljanjem ili uvođenjem novih povijesnih aspekata koji će se nalaziti u sferi prava na sjećanje (Lim, 2011). Nužno je razumijevati kulturne i društvene promijene koje su u neprestanom procesu kako bi se uočilo važnost prava na sjećanje: „Pravo na sjećanje je izniklo iz zabrinutosti oko toga kako komunikacija i kultura igraju ulogu u zasnivanju identiteta i državljanstava tokom tranzicije u demokraciju nakon konflikta, diktature i genocida.“ (Reading, 2011:380) Kako kulturalna i povijesna sjećanja imaju utjecaja na kreiranje identiteta pojedinca, a ona su u tome i ključna, tako imaju i izrazit utjecaj na konstrukciju nacionalnog identiteta i osjećaja pripadnosti među pojedincima i zajednicama (Reading, 2011). Sjećanja imaju različitu ulogu kod različitih društvenih skupina te je u istraživanjima sjećanja i migracija uočeno kako se ona kod manjinskih skupina u određenim društvima iskorištavaju kao način otpora te da nisu nužno vezana na određena mjesta. Ujedno, ukoliko ih se izražava, na njih se ne gleda kao način čuvanja nacionalnog identiteta nego se smatraju alatom prepoznavanja drugosti¹ iz prošlosti kao određenog identiteta kojeg se treba prisjetiti a osim toga nužno je imati na umu kako „...unutar drugosti iz prošlosti postoji i drugost unutar politike toga vremena“ (Reading, 2011:391) koja je određivala kulturu i društvo toga vremena (ibid.). Kako bismo što jasnije sagledali fenomen prava na sjećanje možemo iskoristiti primjer hrvatskog društva unutar kojeg je već dugi niz godina prisutno sjećanje na NDH ili na pojam hrvatskog naroda kao jedinstvenog naroda, a izražava se kroz razne medije pod koje spada i grafitiranje, odnosno pisanje po javnim površinama pa tako i imenovanja ulica i javnih površina.

¹ Drugost onih koji se smatraju drugačiji u kontekstu kulture (Reading, 2011)

7.1. Nazivi ulica i povijesni aspekti koji se iza njih kriju

Urbano znakovlje ili imenovanje ulica, jedno je od segmenata kojima se oblikuje identitet grada te se upravo njima, prema Vukiću (2013) može upravljati. Promatramo li grad kao kulturno-povijesni proizvod ili 'nuspojavu' kojom je moguće provoditi određene idejne reforme ne bi li se stvorila koherentna zajednica suočavamo se s vrlo bitnom ulogom toponima. Njihova zadaća je davati informacije o određenom mjestu. Naime, promatramo li razvoj toponima na određenom geografskom području retrospektivno, onda imamo priliku uvidjeti da: „Geografski nazivi svjedoče o povijesnim uvjetima vremena u kojima su nastali“ (Šakaja, 2016:196). Imenovanje nekog mjesta ili geografskog područja „... procedura je koja se odvija u određenim kulturnim kontekstima“ (Šakaja, 2016:198) te se analiziranje istih provodi uzimajući u obzir povijesne i kulturne običaje određenog područja. Oni su dakle ideološki određeni te osim što opisuju geografsko područje, ujedno signaliziraju o povijesnim aspektima istog i na njih se može gledati kao: „...kulturni tekst s dvostrukim sustavom označavanja. Na jednoj razini taj tekst označava lokaciju, a na drugoj je uključen u složenu mrežu kulturnih odnosa.“ (Šakaja, 2016). Jednak pristup koji se primjenjuje analizirajući ovu svojevrsnu makro perspektivu, primjenjujemo i u analizi imenovanja ulica te u konačnici, u razumijevanju toga kako pojedinac doživljava prostor koji ga okružuje i kako ga obilježava.

Osim što interesne skupine određuju svojevrsno kulturno sjećanje kojim se identitet društva oblikuje, ujedno određuju i segment povijesti određenog naroda koji će biti istaknut nazivima ulica. Prostor u kojem živimo je proizvod i proizvođač društva koji obitava na tom mjestu (Vretenar, Krajina, 2016). On kao takav postaje najpogodniji za istraživanje odnosa moći koja se preslikavaju u geopolitički kontekst unutar društva, što podrazumijeva svaki prostorni, tekstualno-komunikacijski segment u ljudskom vidnom polju koji pojedinac apsorbira hodajući neopterećeno ulicama grada. Stoga je urbano znakovlje jedno od „... ključnih poveznica s društvom: koliko god je ono poput ostalih znakova, relativno otvoreno za interpretaciju, koja se može i kositi s očekivanom, urbano znakovlje okuplja strance na cesti u 'zamišljenu zajednicu' dijeljenih referenci.“ (Vretenar, Krajina 2016:52). Ono je promjenjivo s obzirom na vlast koja je na snazi i s obzirom na povijest koje se žele sjećati. Grad kao takav postaje komunikacijski sustav. Uređenjem gradskog života otvara se novi prostor za intenzivnije iskazivanje društvenih nejednakosti koje se manifestiraju na načinu i kvaliteti života pojedinaca unutar društva. No, komunikacijski sustav koji se stvara urbanim znakovljem stvara prividnu ideju zajedništva baziranu na pomno izdvojenim povijesnim i kulturnim segmentima, kojima se uređuju poveznice između ljudi koji žive potpuno

nepovezive i neujednačene živote na istom geografskom području. Urbanizacijski i komunikacijski procesi stoga su provođenje ideologije koja je na snazi a nju oživljava pješak hodajući ulicama koje su označene jer: „... nema smislenog postojanja urbanog svijeta izvan praksi označavanja te značenja nisu *a priori* upisana u prostor gdje samo čekaju da ih netko pročita nego nastaju tijekom susreta i interakcije, kada ih promatrači 'pregovaraju' koristeći svoja raznolika predznanja u stvarnim uvjetima života“ (Vretenar, Krajina, 2016:56).

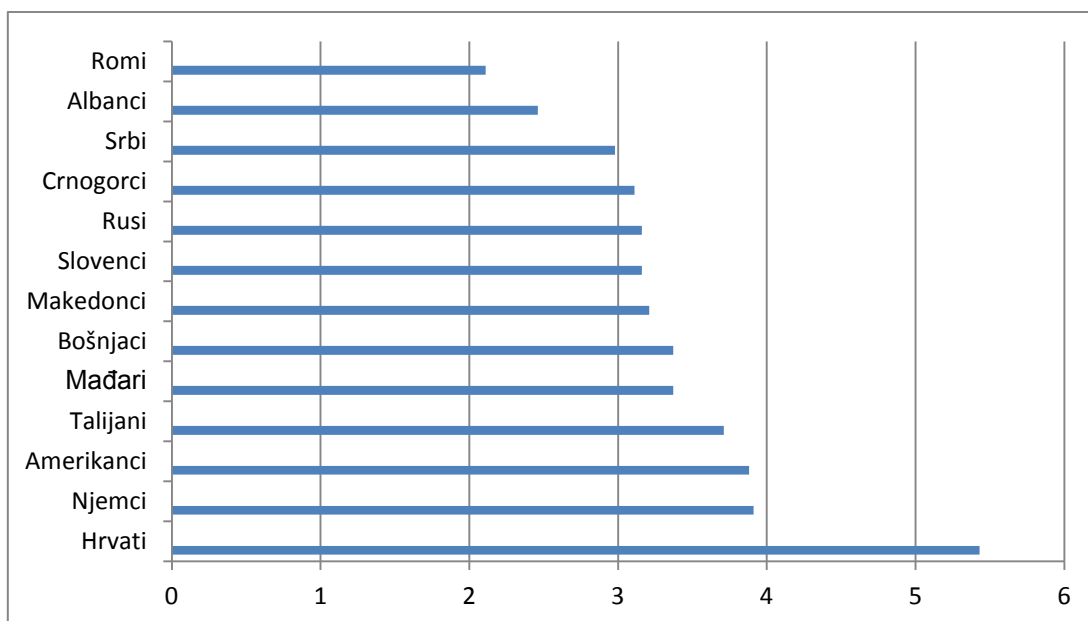
Imenovanje i preimenovanje gradskih ulica je proces koji se događa svakom ideološkom promjenom koja se provede. Temeljem toga određuje se kako će se zvati najprometnije ulice grada a s vremenom i one manje prometne. Na taj se način događa svojevrsno 'čišćenje' od prošlosti prema kojoj se društvo ne bi trebalo više povoditi, a to određuju vladajuće elite unutar države. Nakon 1990. godine vlasti u Zagrebu preimenovala su više od 474 ulice (Vretenar, Krajina, 2016) te je grad kao takav, vrlo uvjerljiv primjer toga kako je s promjenom vlasti, nakon raspada SFRJ i osamostaljenja Hrvatske, jedan od prvih koraka promjena urbanog znakovlja s kojim se pojedinac susreće svakog dana kako bi upio 'preferiranu realnost' i uveo je u je svoju svakodnevicu. Promjenom naziva ulica u Zagrebu dogodilo se brisanje poveznica sa srpskom kulturom i socijalističkom prošlošću Hrvatske a: „prema podacima Saveza antifašističkih boraca Hrvatske, u periodu 1900.-2000. je uništeno oštećeno ili izmješteno 298 komada urbane plastike što komemoriraju Narodnooslobodilačku borbu.“ (Vretenar, Krajina 2016:51). Preimenovanja ulica najčešće se događaju nakon revolucija, ratova i ideoloških promjena unutar jedne države te se tim činom nastoji istaknuti određene povijesne aspekte i pokušava odbaciti one koje više nisu u skladu s idejama koje se nastoje provesti u političkom kontekstu (Šakaja, 2015). Mijenjanje naziva ulica je, stoga, vrlo uobičajen postupak koji je prisutan nakon svake ideološke promijene a Zagreb je imao već četiri vala preimenovanja ulica: „... u Kraljevini SHS/ Jugoslaviji, u NDH, u SFRJ i u današnjoj Republici Hrvatskoj“ (Šakaja, 2015:239). Na ovaj način uviđamo kako se može istaknuti određen oblik manipulacije koja se provodi na društvu ne bi li se realiziralo ideje interesnih skupina. Imajući to na umu, možemo dalje analizirati posljedice koje se manifestiraju u društvu i njihovom odnosu prema povijesnim aspektima koji im oblikuju suživot s različitim društvenim skupinama koje se nalaze na istom geografskom području.

8. Tolerancija kod mladih u Hrvatskoj

Kada govorimo o mladima u Hrvatskoj nužno je uzeti u obzir društveno politički kontekst u kojem odrastaju. Naime, treba imati na umu kako se Hrvatska ne nalazi samo u

regiji koja je obilježena kao postsocijalističko područje nego je to i postkonfliktno područje koje još uvijek osjeća „... posljedice raspada SFRJ“ (Horvat, Štiks, 2011:4). Tako studijama koje određuju prihvaćanja različitih društvenih skupina kao potencijalnih susjeda među mladima u Hrvatskoj prikazuje izrazitu netoleranciju prema skupinama romskih obitelji, seksualnim manjinama te prema obiteljima iz nekih balkanskih zemalja poput Srbije, Crne Gore, Makedonije... Najtolerantniji su prema ideji da im se u susjedstvo doseli grupa studenata, obitelj iz Bosne i Hercegovine ili obitelj iz Sjedinjenih Američkih Država (Ilišin i dr., 2013).

Kad je riječ o toleriranju određenih etničkih skupina, tada se dolazi do sličnih rezultata po pitanju prihvaćanja različitih etničkih skupina. U istraživanjima mladih od 1999. do 2004. godine uočava se da su „... narodi bivše Jugoslavije bili najmanje prihvaćeni a nacije Zapadne Europe i Amerike najviše.“ (Ilišin i dr., 2013:99)



Grafikon 1. Prosječne vrijednosti prihvaćanja etničkih manjina skupa na skali od 1 do 8

Izvor: Ilišin et al, 2013:100

U zadanoj Bogardusovoj ljestvici socijalne distance od 8 stupnjeva gdje je 1 najniži stupanj a 8 najviši, broj 4 predstavlja prosjek te se može iščitati da je prihvaćanje Hrvata kao etničke skupine jedina zadovoljila prosjek među mladima u Hrvatskoj. Prihvaćanje Srba, Albanaca i Roma se nalazi između vrijednosti 2 i 3 stupnja. Stanovnici sa sela i iz Zagreba više prihvaćaju Bošnjake, Mađare i Nijemce a kada je riječ o prihvaćanju Hrvata zaposleni ljudi iz malih gradova ih manje prihvaćaju nego zaposleni i nezaposleni Zagrepčani (Ilišin i

dr., 2013). U Zagrebu, dakle, vlada određena netrpeljivost prema različitim etničkim skupinama dok su preferencije ipak malo više usmjerene na sjevernije i zapadnije države.

Ovako izražena etnička distanca prema Ilišin ukazuje na svojevrsni nacionalni ekskluzivizam koji „... podrazumijeva ideju da pripadnici različitih naroda ne mogu živjeti zajedno...“ (Ilišin, et al, 2013:101). Poslijeratno stanje u Hrvatskoj zatvara vrata ljevici te „...jedini mogući zaokret od mainstream politike izgleda da leži u pravcu desnice ili ekstremno desničarske ideologije koja se prosmatra kao 'odbrana naroda' od nadnacionalnih institucija i kao stvaranje političkog značenja i identiteta.“ (Horvat, Štikl, 2011:4). Možemo iščitati kako se mladi u Hrvatskoj osjećaju više privrženi zapadnim etničkim skupinama nego što se osjećaju privrženi istočnim etničkim skupinama. Jednako tako se da uočiti kako ne prihvaćanje Srba, Albanaca i Roma od strane mladih danas ima poveznicu sa povijesnim zapisima u kojima je zapisano da je još za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada je osnovana NDH, netrpeljivost prema tim narodima bila odmah vidljiva.

Ovim podacima možemo uputiti na netolerantnost mladih u Zagrebu prema etničkim skupinama koje se nalaze istočnije od Hrvatske. Zbog toga možemo zaključiti kako postoji velika mogućnost da su mlađe populacije odgovorne za grafiti i natpise koji se pojavljuju na Ozaljskoj i Tratinskoj ulici a prožeti su govornom mržnje i upućuju na politička i društvena pitanja koja najčešće konotiraju na NDH, ustaško U i neonacizam što jasno šalje poruku o netrpeljivosti spram svega što nije hrvatsko.

8.1. Jezik kao obilježje kulturne identifikacije

Jedan od bitnijih aspekata u segregaciji Hrvata od ostatka istočnijih naroda, koji su neprihvaćeni od strane društva, jest jezik koji je: „... korišten kao važan marker za određivanje glavnih obilježja kulturnih regija i kao jedan od čimbenika regionalne identifikacije.“ (Šakaja, 2016). Geolingvistika je disciplina koja se razvija krajem 1980-ih godina i proučava promjene unutar jezika određenog geografskog područja. Važno je naznačiti kako ova disciplina proučava jezik kao političnu cjelinu koja je vrlo promjenjiva zbog utjecaja aktivnih politika određenog područja pogotovo na konfliktnim i graničnim područjima. Razdvajanje sličnih jezika se provodi dakle na „... društveno-političnoj, a ne na jezičnoj stvarnosti“ (Šakaja, 2016:180). Jezik kao takav biva eksploatiran od strane vladajućih elita koje ga koriste u svrhu provođenja određenih ideoloških preferencija.

Kako se od strane vlasti jezik koristi za oblikovanje društveno-političke stvarnosti, tako se od strane društva jezik koristi za iskazivanje nacionalnog ekskluzivizma kojim kroz javno i privatno djelovanje oblikuju društveni identitet koji se u konačnici iščitava s javnih površina. Jezik kao glavni alat komunikacije u tim trenucima postaje oružje kojim se izražava nezadovoljstvo, ideali ili stajališta, a dokaze za to iščitavamo na ulicama gradova gdje mladi ostavljaju tragove u obliku grafita.

9. Nogomet i navijaštvo

Grafiti se na Ozaljskoj i Tratinskoj ulici pojavljuju u raznim oblicima te svojevrsna dinamika kojom se pojavljuju i nestaju odaje pokoju ideju o tome kako odiše grad Zagreb i kakva se povijest krije iza ispisanih zidova. Vidljivi su ispisi grafitera kojima su nastojali ostaviti trag koji daje do znanja da su bili tu. Uočeni su murali raznih grafitera koji su ostavili svoj umjetnički trag. No, u konačnici bi se trebali osvrnuti na natpise koji su naposljetku dominirali svojom prisutnošću uzduž cijele Ozaljske i Tratinske ulice (dominiraju i ostatkom grada) a to su grafiti koji su, prema mojoj pretpostavci, ispisani od strane navijačke skupine Bad Blue Boys. Kao što smo već konstatirali, povijesni kontekst grada ima izrazito velik utjecaj na formiranje identiteta društva, te su pripadnici navijačkog plemena Bad Blue Boys izrazito reprezentativan primjer prema kojem se može proučiti pitanje nacionalizma i političkog angažmana mladih koji seže još u rane osamdesete godine prošloga stoljeća, a prisutan je i utjecajan još i danas za što su nam dokaz zidovi grada Zagreba. Mladi u Zagrebu izražavaju svoju netrpeljivost prema svim etničkim skupinama a pogotovo onim istočnijim. Bad Blue Boysi su primjer radikalnog nacionalizma koji seže do te mjere da je u to uključeno ekstremističko nasilje te govor mržnje koji je uglavnom usmjeren na prve susjede: Torcida, Armada, Crvena Zvezda (Vrcan, 2003).

Međutim, ono na što ćemo se osvrnuti jest činjenica da je govor mržnje koji se može iščitati s Ozaljske i Tratinske ulice povezan s izrazom navijačke skupine Bad Blue Boys, koja osim grafita kojima slave Nogometni klub Dinamo, ispisuju i grafite koji propagiraju veličanje NDH, ustaškog režima i mržnju prema Srbima. Kako bi to pobliže analizirali usmjerit ćemo se na nekoliko povijesnih i analitičkih zapisa o Bad Blue Boysima, nogometu i nogometnom navijaštvu gdje se može pronaći odgovore na pitanja: 'Pišu li Bad Blue Boysi te grafite?', te 'Zašto pišu te grafite?'.

9.1 Navijaštvo u doba tranzicije

Nogomet kao jedan od najpopularnijih sportova današnjice na tribinama i pred ekranima diljem svijeta okuplja mase ljudi koje skandiraju i navijaju za klubove koji su im dragi. Prve naznake o postojanju nogometa može se pronaći još u spisima iz petnaestog i šesnaestog stoljeća gdje je loptanje između dvaju momčadi nazvalo 'il calcio'. Taj se oblik loptanja na kraju pretvorio u svojevrsnu predstavu koju su pratile društvene elite jednako kao i puk, a njihova uloga u svemu tome bila je naravno da navijaju za momčad koja im se više sviđa. U Današnjem modernom društvu smatra se da se nogomet rodio u sofisticiranoj Engleskoj gdje se bilježe i prvi oblici navijaštva i ekstremnog navijaštva kao potkulture (Vrcan, 2003).

Kao jedan od odgovora na niz društvenih i političkih problema koji su se postepeno počeli graditi u Europi još nakon Drugog svjetskog rata uočavamo da se pojavljuje i navijaštvo kao potkultura koja djeluje protiv dominantne kulture. Razvoj navijačkih pokreta diljem Europe rezultat je: „ ... globalizacije, ali i glocalizacije, s razmatranjem pojedinačnih inačica te njezinih specifičnih izraza utemeljenih na lokalnoj kulturi. Koliko su sami navijači svjesni globaliziranosti svoje pojave pokazuje to da većina skupina od početka razvija kontakte s onim navijačkim skupinama u inozemstvu koje smatra bliskima.“ (Pavel Šantek, 2017:16). Navijaštvo se stoga razvija sve bržim tempom a osim što je zahvatilo cijelu Europu nije zaobišao niti Jugoslaviju. U SFRJ se navijaštvo pojavilo u isto vrijeme kada i u ostatku Europe te praćenjem nasilničkih trendova kroče istim stopama kao i njihovi uzori. Tako zvani *sjevernjački tip* navijaštva opkolio je prostore Jugoslavije po uzoru na engleske navijače, a takav stil navijanja podrazumijevao je nasilje koje je bilo prisutno bez obzira na nogometnu prognozu. Društveno stanje u Jugoslaviji stoga postepeno postaje jasan razlog za politizaciju navijaštva unutar države. (Prnjak, 1997)

Osamdesete su godine bile ključne godine u nogometnom navijaštvu na prostorima Jugoslavije pošto je to bilo razdoblje kada se u toj sferi dogodio veliki preokret. Ususret globalnoj društvenoj krizi društvene podjele su se počele drastično isticati a konfliktnosti su postajale sve manje zaobilazne. Tada započinje radikalna politizacija nogometa i nogometnog navijaštva a podloga za to postaje politizacija kulture koja započinje propagiranje razlika kao osnove za neprijateljstvo unutar države: „ ... Politizacija navijaštva dogodila se po pravilu samo u jednom smjeru i u službi političke homogenizacije ukupne populacije, prije svega, u nacionalističkom političkom ključu.“ (Vrcan, 2003:99). Navijačka plemena su bila ona koja su prva zadobila ulogu političkih djelatnika izvan granica službenog političkog konteksta ne

bi li se kroz njih i njihova masovna okupljanja iskazivalo političke stavove koji su inicirali na veličanje pojedinih nacija unutar SFRJ-a što ćemo kasnije jasno uvidjeti prema primjeru navijačke skupine Bad Blue Boys. Društvena uloga im se razvija u medij za političke ideje koje u konačnici stupaju na snagu. Kroz navijaštvo se izražavalo najradikalnije oblike nacionalizma preko čega se po prvi puta u Jugoslaviji javno i jasno ukazuje na srpsko četništvo i hrvatsko ustaštvo. Upravo navijači postaju glavni kanali za propagiranje radikalnog nacionalizma te se njihovi postupci kasnije smatraju jednim od glavnih pokretača oružanog sukoba na području bivše Jugoslavije. Nacionalizam i politički ekstremizam koji je u tom razdoblju bio aktivan moguće je postići isključivo masovnom participacijom i komunikacijom koja je putem navijačkog pokreta u tom slučaju vrlo jednostavno ostvarena. Politizacija navijaštva je stoga omogućila političkoj eliti da kanaliziraju ideologiju koja im je bila u interesu toga trenutka i time su velikom politikom uspjeli dotaknuti svakodnevicu društva i pojedinca (Vrcan, 2003).

Kasnije se uočava kako su navijači devedesetih godina nastavili u istome tonu iako su postigli cilj za koji su se borili što bi prema Vrcanu (2003) značilo da ih se može karakterizirati kao klasičan primjer žrtava pobune potlačenih i represije. Njihovo je djelovanje u kontekstu propagiranja nacionalizma i političkog ekstremizma moguće stoga protumačiti kao pobunu protiv neadekvatne društvene situacije u kojoj su navijači, kao društvena skupina, bili pozicionirani na margine. Povodom toga bila im je potrebna vidljivost ne bi li bili u mogućnosti izraziti svoje nezadovoljstvo, što ih je u konačnici pretvorilo u pogodne skupine za masovnu ideološku distribuciju koju su provodili na ulicama ispisivanjem grafita jednako kao i na stadionima (ibid.).

10. Bad Blue Boysi i politizacija navijaštva

Kako bi približili fenomen navijaštva na području bivše Jugoslavije pa sve do danas, osvrnut ćemo se na primjer zagrebačke navijačke skupine Bad Blue Boys, to jest BBB koji navijaju za zagrebački Nogometni klub Dinamo. Povijest ove navijačke skupine zanimljiva je i bitna za razumijevanje navijaštva na ovim područjima pošto je njihovo djelovanje imalo snažnu korelaciju s političkim ishodima na određenim prostorima bivše Jugoslavije. Naime, navijačka skupine BBB pratila je trendove sjevernjačkog navijaštva po uzoru na Engleze što je u konačnici nužno uključivalo agresiju i nasilje prema suparničkom tipu navijačkih skupina a to je prvenstveno bilo određeno nacionalnošću.

Rapidno rastuća popularnost nogometa kao sporta te takmičarski uspjesi koje je postizao Nogometni klub Dinamo, rezultirali su činjenicom da su mase ljudi posvećivale svoje vrijeme i novac podršci tom klubu. U primjerima, kao što je nogomet, uočljivo je da se radi o pomami u koju su uključene velike količine novaca i mase ljudi što igra izrazito veliku ulogu u kapitalizmu uključujući i pitanje profita koje se kroz njega ostvaruje (Vrcan, 2003). Nekoherentnost društva unutar jedne države iznimno je pogodna sfera kroz koju se mogu propagirati određene ideološke vrijednosti ne bi li došlo do promjena. U tom slučaju politizacija nogometa i nogometnog navijaštva vrlo je uobičajena, uzme li se u obzir kolika se količina ljudi povodi fenomenom kao što je taj. Nogometno navijaštvo stoga igra veliku ulogu u konstrukciji lokalnih identiteta osiguravajući interesnim skupinama da se propagirana ideologija interpelira u društvo. Ujedno je uobičajeno da se iz mase pojedinaca izdvoji određena količina koja će se prema istoj ideji fanatički postaviti. U ovom slučaju iz mase se izdvojila navijačka skupina Bad Blue Boys koja je skroz voju zainteresiranost za nogomet i navijaštvo, prema uzoru na engleske navijače, konstruirala ekstremističku navijačku skupinu koja je to pretvorila u svojevrsni stil života među mladim muškarcima u prosjeku od osamnaest godina (Fanuko et. al., 1991). Zbog slobodnog vremena navijačka skupina je sposobna život posvetiti toj ideji, stvarajući od toga svojevrsnu opsjednutost klubom za koji navijaju (u ovom slučaju Dinamo) i nacionalizmom koji je proizašao iz potrebe za suprotstavljanje dominantnoj kulturi. 'Boysi' su tako još u samim počecima bili navijačka skupina koja je isključivo izražavala podršku NK Dinamo, međutim, njihova društvena uloga poprima karakteristike nacionalnog pokreta te njihov društveni angažman s vremenom sve više jača. Propagiranje hrvatstva postalo je, uz veličanje Nogometnog kluba Dinamo, jedan od njihovih najzastupljenijih ritualnih istupa kojim su prkosili vladajućoj politici (Pavel Šantek, 2017).

Nacionalizam tako, povodom njihovog djelovanja, postaje aktualno pitanje unutar bivše države Jugoslavije u kojoj je bilo strogo zabranjeno političko izražavanje toga tipa u javnosti. Ponosno su sami sebe prozivali huliganima te su svoju netrpeljivost i neslaganje s društvenim skupinama drugačije vjeroispovijesti ili nacionalnosti izražavali fizičkom, verbalnom i pismenom agresijom: „Govor mržnje ne nestaje iz nogometa nego se samo mijenja. Primjerice, predmet mržnje navijačkih plemena i njihovih nasilničkih postupaka postaju njihovi prvi nogometni susjedi.“ (Vrcan, 2003:132). Stoga Bad Blue Boysi svoju netrpeljivost i mržnju u konačnici počinju najviše izražavati prema srpskoj naciji zbog koje su se, prema Srđanu Vrcanu (2003), u bivšoj Jugoslaviji osjećali ugroženi kao nacija i povodom toga

krenuli propagirati hrvatstvo. Huliganizam i jest *nuspojava* koja se u društvu razvija u slučaju širenja nejednakosti (Pavel Šantek, 2017). Članovi Bad Blue Boysa su se smatrali ugroženom skupinom u bivšoj Jugoslaviji a sama činjenica da pripadaju navijačkom plemenu dodatno ih je marginalizirala i izdvajala od ostatka društva. Zbog toga je njihova sloga sve više jačala a skupina je postajala sve više homogenizirana. Otpor dominantnoj kulturi izvršavali su kroz razne nasilne istupe a među kojima se našao i govor mržnje, koji i danas svakodnevno možemo iščitavati na ulicama grada Zagreba. Praksa, to jest ritual, grafitiranja bio je karakterističan za Bad Blue Boyse još od njihovih samih početaka te je aktualan još i danas. Kvartovi grada Zagreba, još uvijek su najviše ispisani natpisima poput 'BBB', 'd', 'DINAMO', 'MAMIĆU ODLAZI', 'VUKOVAR' (s ustaškim 'U'), 'NDH', 'MAMIĆU SRBINE', 'TITO JE ZLOČIN'. Može se jasno iščitati kako i dan danas tematika hrvatstva i nacionalizma nije izostavljena u grafitima Bad Blue Boysa a vrlo često poziva na tematiku Domovinskog rata i bivše Jugoslavije.

11. Bad Blue Boysi kao nacionalni pokret

Nogometni klub Dinamo nastaje okvirno u lipnju 1945. godine te se smatra da tada povlači sa sobom i svoje prve navijače koji posjećuju utakmice toga kluba a ujedno i navijaju za njega. Navijaštvo je u to vrijeme još uvijek bilo nenasilnički nastrojeno te se nezadovoljstvo po tom pitanju izražavalo samo ukoliko su postojale nesuglasnosti sa suđenjima na samoj utakmici. Nasilni ishodi postojali su, dakle, jedino u slučajevima nezadovoljstva po pitanju same utakmice. Formiranje navijačke skupine BBB nije imala poveznice s tim slučajevima nasilja. Prvo jasno izdvajanje njih kao navijačke skupine s kojom se pojedinci identificiraju započinje kada se počinju izdvajaju na sjeverne tribine na stadionu.

Osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća započinje formiranje Bad Blue Boysa čije posljedice još danas jasno vidimo na ulicama Zagreba i na tribinama stadiona. Na početku osamdesetih završava proces selidbe navijača s istočne na sjevernu tribinu te postaje vrlo jasno da se tamo okupljaju, kako bi oni nazvali, 'pravi' navijači. Godine 1982. Dinamov navijački klub broji 42000 aktivnih članova koji redovito plaćaju godišnju članarinu, no još i tada se ne pojavljuju ritualizirani posjeti utakmicama koje u konačnici uključuju i nasilno ponašanje kakvo kasnije postaje dio stila života navijača. Tek u drugoj polovici osamdesetih počinje se javljati ritualizirano ponašanje navijača koje uključuje nasilne istupe nacionalističkog karaktera te smišljanje navijačkih pjesama i navijačkih natpisa kojima skandiraju na utakmicama (Prnjak, 1997).

11.1 Godina 1986. i raspad Jugoslavije

Jedna od ključnih godina za navijače Bad Blue Boysa jest 1986. jer je tada donesena odluka da će navijači nositi to ime. Postoje razne priče kako je do imena došlo, no temelj je uvijek isti, imenovani su prema filmu 'Bad Boys' i svi se slažu da se to dogodilo 1986. godine. Danas se ta godina smatra početkom navijačke skupine Bas Blue Boys koju danas poznajemo te to postaje trenutak kada se otvara mogućnost za sigurnije identificiranje s imenom navijačkog plemena. Tada ujedno počinje brendiranje imena BBB a pošto su djelovali po uzoru na engleske navijače svi natpisi i transparenti bili su im ispisani na engleskom jeziku dok ritualizirano nasilje postaje sve prisutnije. Hrvoje Prnjak u svom djelu *BAD BLUE BOYS: prvih 10 godina* (1997:42) navodi kako: „BBB nikad nisu dobili pomoć i zaštitu kluba kao ostale navijačke skupine u Jugoslaviji, što je bitno utjecalo na naglašeno oporbenjački stav i bunt prema svim službenim institucijama (simboliziran u sukobima s organima reda) dodatno motiviran 'posebnim tretmanom' kod policije kojega su BBB imali u nekim sredinama, ali i nerijetko u Zagrebu.“. Masovno okupljanje BBB-ovaca na javnim mjestima, smatralo se opasnim okupljanjem većeg broja Hrvata na jednome mjestu. U Jugoslaviji se to smatralo problematičnom situacijom, a Bad Blue Boysi nikad nisu skrivali svoj afinitet prema nacionalizmu i propagiranju hrvatstva.

Iako su djelovali kao navijačka skupina Nogometnog kluba Dinamo, BBB-ovci nikad nisu imali podršku kluba što je u konačnici rezultiralo još intenzivnijim zajedništvom među pripadnicima navijačkog plemena. Pošto su propagirali nacionalizam jačao je nacionalni naboj na tribinama bivše Jugoslavije noseći sa sobom posljedice koje su ih navodile na još jači nasilnički istup. Što je milicija bila okrutnija prema njima, to su oni odlučili biti nasilniji. Činjenica koju ističu svi članovi Bad Blue Boysa u razgovoru s Hrvojem Prnjakom (1997) jest da su uvijek bile dvije stvari koje su im najvažnije: Dinamo i hrvatstvo. Sami su sebe nazivali *terorističkom navijačkom skupinom* te su svoje domoljublje i nacionalizam jasno izjašnjavali mržnjom prema Srbima. S vremenom sukobi s drugim nacijama i vjeroispovijestima prelaze u *ritualiziranu agresiju* koja počinje poprimati sve realniji oblik. Ispovijesti nekih od navijača s gostovanja objašnjavaju koji je način razumijevanja situacije bio prisutan u tim trenucima: „*Nalazili bi se na Glavnom, već tamo bi se cugalo. Jako puno, skroz do Rume. Od Rume bi jezgro ekipe obilazilo ekipu po vlaku kao: 'Dečki, dolazimo u Beograd. Streznite se svi, imamo fajt.' Fajt, jer čim siđeš s vlaka, odmah se tuče! Odmah se tučemo jer nas sigurno čekaju, policija ih ne želi rastjerat zato što su to njihovi, četnici kao i oni...*“ (Intervju za Prnjak, 1997:44). Pripadnost jednoj naciji i jednoj navijačkoj skupini je

ono što je njima davalo smisao: „... *Ali to iščekivanje, priče u hodniku, hoće li bit' tamo i koliko će ih bit' ... Tih par kilometara: to je bit svega. Bit navijaštva i pripadnosti, vezivanja uz tu grupu. A sve kasnije što se dogodi, ide stihijski. Navijaštvo je stihija... Ima neke koordinacije ali pretežno je to stihijski. Nitko ne zna što će se dogodit' i kako će se neka situacija odvijat'.*“ (Intervju za Prnjak 1997:45). Svakodnevicu im je definirala ljubav prema Nogometnom klubu Dinamo te 'služenje naciji'. Njihovi postupci i djelovanja bila su predodređeni kako bi širok krug ljudi uvidio što rade i zašto, međutim tada su ih još uvijek smatrali protivnicima Jugoslavije te se svaki njihov čin kroz medije provlačio kao huligansko ponašanje. Tadašnji sistem je bio usmjeren protiv njih iako su oni bili potpuno otvoreni za istupanje u javnost i obrazlaganje svojih postupaka (Fanuko et. al., 1991). Neprihvatanje od strane društva ih je navelo na to da se grupa još više homogenizira te im huliganstvo počinje predstavljati jednu od glavnih karakteristika kojom obilježavaju teritorijalnost čime su se razlikovali od ostalih navijača u Hrvatskoj: „*Oni su, ono, navijači – navijači, dok im huliganstvo nije bitno. Nama je. Jer valja uvijek pokazati da si gazda doma, a u gostima da nisi pička, da nećeš pobjeći. Da si pravi navijač!...*“ (Intervju u Prnjak, 1997:50)

Kako su odmicale osamdesete godine prošloga stoljeća stanje u Jugoslaviji bilo je sve napetije po pitanju nacionalizma. Bad Blue Boysi su u tom slučaju bili prikazivani kao protivnici sistema i kao problem u društvu. Javno su i jasno davali podršku HDZ-u s obrazloženjem da je to bila jedina stranka koja im je mogla ostvariti nacionalno pitanje čijeg su oni bili pristaše. Među njima se zbog sve veće homogenizacije počeo stvarati grupni identitet s kojim su se poistovjećivali a nosili su sa sobom radikalna obilježja: „Značaj navijačkog pokreta se više nije mogao ignorirati, ali ni silom obuzdati! Upravo su tada postavljeni temelji na kojima je izrastao navijački pokret kakvim ga danas na ovim prostorima poimamo! (...) Naime, sve ono što se na tribinama trebalo 'ispuhati' , zapravo je bila iskra koja je uskoro zapalila cijelu bivšu državu. I to gotovo doslovno... Ostalo je povijest rata, u kojeg su među prvima krenuli navijači (...). 'Bad Blue Boysi' također u tom razdoblju doživljavaju svoju transformaciju u 'nacionalni pokret'.“ (Prnjak, 1997:51). U očima cijele Jugoslavije BBB-ovci postaju najveći nacionalisti a za njih je pripadanje navijačkom plemenu obilježavalo ljubav prema Hrvatskoj za koju se žele boriti. Između 1988. i 1990. godine situacija se u državi počela još više zahuktavati te se na tribinama '89 počinju javno pjevati i prve pjesme iz NDH te pjesme nacionalne tematike. Stadion je bio postolje na kojem su se politička pitanja jasno isticala. Na tribinama su se izvikivala imena hrvatskih političara koji su se simpatizirali, dok su paralelno izvikivali i ime: „... Ante Pavelića, samoproглаšenog

predvodnika profašističke NDH od 1941. do 1945., koji je pak svoj agresivni nacionalizam doveo do šovinističke krajnosti rasizma.“ (Prnjak, 1997:59).

U godini 1996. javna nacionalistička istupanja Bad Blue Boysa postaju sve učestalija i njihovo proturežimsko i prohrvatsko skandiranje postaje jedan od temelja koji su postepeno srozavali jednostranački komunistički sistem. Sami BBB-ovci smatraju da je početak rata bio u svibnju '90 na utakmici Dinama i Crvene Zvezde koja u konačnici nije ni odigrana zbog prevelikih nereda koji su se dogodili u sukobu između hrvatskih i srpskih navijača. To je prema njima bila iskra koja je pokrenula daljnji oružani sukob, to jest Domovinski rat (Prnjak, 1997).

11.2 BBB i Republika Hrvatska

Po ostvarenju Republike Hrvatske, u svijetu nogometa i navijaštva dolazi do određenih promjena koje u konačnici ne oduševljavaju pripadnike navijačke skupine Bad Blue Boys. Naime, Nogometni klub 'Dinamo' se preimenuje u 'Croatia' što predstavlja veliko nezadovoljstvo u svijetu navijaštva. To rezultira svojevrsnim 'prkošenjem' navijača koji potom dolaze na utakmice te i dalje uzvikuju 'DINAMO' negirajući preimenovanje kluba. Politična komponenta navijaštva počinje jenjavati po osamostaljenju Hrvatske, međutim, ne nestaje potpuno. Bad Blue Boysi postaju jasni protivnici vladajuće stranke HDZ u tom trenutku, iako je to bila stranka za koju su se prije rata jasno zagovarali: „Samo u sezoni 1995./96. registrirano je pet parola (višekratno ponavljanih) koje se odnose na HDZ i predsjednika Tuđmana. Naročitom ironijom sudbine, BBB su tako postali najglasniji 'kritičari' stranke za koju su pred prve demokratske izbore otvoreno agitirali, dok prema predsjedniku Tuđmanu iskazuju izrazito negativan odnos...“ (Prnjak, 1997:139). Jasno možemo uočiti da se po tom pitanju 'Boysi' prvenstveno posvećuju klubu za koji navijaju te bez obzira na to tko je na vlasti ostaju vjerni i ustrajni u ljubavi koju gaje prema Dinamu i hrvatstvu. Postratno razdoblje značajno je promijenilo okolnosti u kojima su se navijači morali boriti za svoj javni prostor i istupanje. Promijene u ideologiji dovele su i do određenih anomalija te su zabilježeni i slučajevi gdje se, poput 1995. godine, na javnim okupljanjima znalo skandirati ime Adolfa Hitlera čemu je autor Hrvoje Prnjak (1997:139) osobno prisustvovao: „U jednom trenutku peteročlana grupica navijača (članovi zagrebačke jezgre BBB-a) započinje skandiranje nacističkom vođi Njemačke iz Drugog svjetskog rata, Adolfu Hitleru, što prihvaća još desetak navijača iz njihove okoline.“ Uskoro nakon toga utišani su od strane još jednog člana 'Boysa' na što im je odgovor bio kako oni to čine „iz fore“.

Provlačeći problematiku oko imena 'Croatia', navijačka je skupina sve više širila izraz nezadovoljstva okrivljujući za to samog predsjednika države u nadi da će im se vratiti 'sveto ime Dinamo'. Međutim, povratna informacija od samog predsjednika doktora Franje Tuđmana jest bila ta kako je ime 'Dinamo' nametnuto Hrvatima od strane onih koji su bili protiv hrvatstva. U konačnici se naziv 'Dinamo' ipak vratio, međutim, navijaštvo se drastično promijenilo nakon ostvarenja samostalne Republike Hrvatske. Veličalo se Hrvatstvo i pjevale su se domoljubne pjesme, no ti činovi nisu imali više toliko snažan značaj pošto se nije pakostilo sistemu nego mu se išlo *uz dlaku*. Bez obzira na sve, sukobi su se između navijačkih skupina unutar Hrvatske nastavili, ali članovi 'Boysa' iz devedesetih naglašavaju kako je njihova sloboda govora i izražavanja drastično umanjena nakon raspada Jugoslavije: „*Nažalost, moram reći da je meni gore danas, u našoj državi, nego onda! Što se tiče tih razgovora. Sad su me jebali više nego onda. Prije nisu znali za mene. Ja sam radio u ilegali. A danas, kad imam slobodu govora, kažeš nešto javno i oni te jebu. Što ti vrijedi reći istinu, kad ih istina vrijeđa. A kriminalac mi je policajac, jebote ...*“ (Intervju za Prnjak, 1997:144). Unatoč promjenama koje su ustupile nakon raspada Jugoslavije, navijačka skupina Bad Blue Boys pronalazi kanal, tj. medij putem kojeg se i dalje mogu jednako izražavati bez straha da budu cenzurirani a to su grafiti.

12. BBB i grafiti

Kao što smo ranije napomenuli, grafitiranje je način na koji se marginalizirane skupine društva javno izražavaju. Na taj način dobivaju prostor na kojem mogu iskazati svoje stavove ili ukazati na svoju prisutnost. Grafitiranje je u navijačkoj subkulturi vrlo uobičajeno te navijači tim činom ukazuju na snagu skupine kojoj pripadaju pa tako i na samu njenu prisutnost. To je postao općeprihvaćen ritual navijačkih skupina koji se provodi izvan stadiona. Sprej za ispisivanje grafita jedan je od glavnih rekvizita koji navijači nose sa sobom, a pogotovo na gostovanjima kako bi ostavili trag da su bili na tom mjestu. Svakom navijačkom pokretu je u interesu ostaviti poruku s kojom će se u konačnici identificirati, a javni zidovi su za njih najpouzdaniji medij kojim mogu svoju poruku prenijeti velikom broju ljudi a da pritom ne budu cenzurirani na licu mjesta. Ispisivanje grafita je za navijačku skupinu najbolji način, osim huliganskog ponašanja, kako da se suprotstave dominantnoj kulturi i izraze svoje neslaganje. I dan danas jasno možemo vidjeti, te potom zaključiti, da su navijački grafiti najučestaliji grafiti koje se može susresti na zidovima gradova. Zagreb je reprezentativan primjer za to. Grafitiranje od strane navijačkih skupina može se razumjeti kao oblik komunikacije 'odozdo': „... usmjerene prema svima, primarno ipak karakteristične za

urbane sredine (...). Inače, riječ je najčešće o jednostavnim (jednobojnim) ispisima koji 'ostavljaju trag', tj. spomen na određenu grupaciju koja je prošla tom ulicom.“ (Prnjak, 1997:237).

Za vrijeme bivše države Jugoslavije, grafitiranje je bilo jednako uobičajeno kao danas te su Bad Blue Boysi raznim grafitima izražavali ne prihvatanje dominantne kulture. Tada je sasvim dovoljno bilo da se na zid ispiše ime 'DINAMO' ili samo malo 'd' i da se pošalje jasna poruka kako se radi o navijačkoj skupini koja propagira nacionalizam i hrvatstvo jer se Bad Blue Boyse smatralo navijačima koji djeluju protiv vladajuće politike, tj. protiv komunističkog režima. Već je to bio dovoljno velik prekršaj. Osim ispisivanja grafita o nogometnom klubu za koji su navijali bilo je, kao i danas, vrlo uobičajeno da se ispisuju političke poruke tako da su se pred raspad Jugoslavije i prve višestranačke izbore počeli pojavljivati i natpisi poput 'HDZ', 'HSP', 'NDH' i 'U' čime se nastojalo podići provokaciju na još višu razinu. Bad Blue Boysi su svoju mržnju i neslaganje s dominantnom kulturom uvijek jasno izražavali te su svoje natpise ispisivali najčešće prije utakmica, brzo i spontano ne mareći za tim da se sakriju. Za vrijeme bivše države Bad Blue Boysi su bili najveća oporba vladajućoj politici (Pavel Šantek, 2017) te su njihova djelovanja bila jasno usmjerena na izjašnjavanje svojih stavova krwčući se, čak, u smjerovima ekstremizma. Tematike grafita im se, danas kao i u doba Jugoslavije, odnose na iskazivanje netrpeljivosti prema domaćim suparničkim klubovima (poput Torcide), ispisivanje murala i grafita u slavu Nogometnog kluba Dinamo, oporba prema upravi kluba (jer s njihove strane nikada nisu dobili adekvatnu podršku), netrpeljivost prema određenim nacijama (prvenstveno Srbima) te političke poruke (Prnjak, 1997).



Slika 9 'MAMIĆU SRBINE', Izvor autorica, 2017

Promatramo li Ozaljsku i Tratinsku ulicu s ciljem da iščitamo poruke koje su ispisane na zidovima zgrada, uočavamo kako se vrlo često radi o grafitima koji odašilju mržnju a nose sa sobom sve karakteristike koje se poklapaju s ritualiziranom agresijom navijačke skupine Bad Blue Boys. Uzmemo li u obzir prvi grafit na početku ulice: „U PROLJEĆE KAD PROCVATE VRBA RADIT ĆEMO PAPRIKAŠ OD SRBA“ (pogledaj sliku 1) koji je odmah idući dan prefarban, možemo zaključiti da se tu zapravo radi o natpisu koju je ispisan od strane članova Bad Blue Boysa. To možemo zaključiti prema jednoj poveznici, a zatim potvrditi zbog konteksta grafita. Naime, unutar svakog slova 'O' na grafitu iscrtan je križ od jedne vertikalne i jedne horizontalne linije, jednake dužine koje se sijeku pod kutem od devedeset stupnjeva. To je naime simbol keltskog ili lančanog križa a riječ je o: „... drevnom irskom simbolu kojim se iskazuje sinteza keltske predaje i kršćanstva, u kojem se simbolizira podjela na četiri elementa (zemlja, zrak, voda, vatra) te svojedobno podjela irske na četiri pokrajine i petu označenu u središtu. Zbog sličnosti s kukastim križem, u novije vrijeme simbol preuzimaju talijanski *neonacisti*. Sami navijači taj simbol preuzimaju iz ikonografije desno orijentiranih *skinheada*, no u navijačkoj praksi on postaje zapravo nadideološka navijačka oznaka...“ (Prnjak, 1997:241). Bad Blue Boysi ovaj simbol koriste na svojim transparentima i grafitima međutim tvrde kako njihovi nacionalistički stavovi i veličanje hrvatstva nemaju poveznice s profašističkim ideologijama. Među njima postoji određen broj *skinheads*, međutim oni profašističke simbolike koje ističu (poput veličanja NDH i ustaškog režima) ne smatraju svojim profašističkim istupima nego provokacijom kojom žele istaknuti svoje suprotstavljanje dominantnoj kulturi. Bez obzira na to što se navijači Bad Blue Boysa ograđuju od bilo kakve poveznice s profašističkim stavovima jasno se može uočiti kako se od samih početaka pa sve do danas zna dogoditi poveznica 'Boysa' i profašističke ideologije. Razdvaja ih vrlo tanka linija, međutim, u nekim trenucima se dogodi da se njihovo djelovanje poistovjeti.

Govor mržnje, koji se u slučaju navedenog grafita odnosi na Srbe, jasan je dokaz da još i danas postoje jednaki stavovi kao u osamdesetim i devedesetim godinama prošloga stoljeća. Natpis kao što je 'MAMIĆU SRBINE' primjer je toga da i dan danas ako nekome žele umanjiti vrijednost usporede ga sa Srbima prema kojima iskazuju netrpeljivost od samih početaka postojanja navijačke skupine. Jednako tako i dalje iskazuju mržnju prema sustavu kluba Dinamo koji im od početka nije davao potporu te prozivanjem Zdravka Mamića, potpredsjednika zagrebačkog Nogometnog kluba Dinamo i uspoređujući ga sa Srbinom, iskazuju svoje nepoštovanje prema njemu i njegovoj poziciji. Ujedno uočavamo kako

profašistička stajališta koja s vremena na vrijeme bivaju povezana s navijačkom skupinom Bad Blue Boys može biti razlog zašto uzduž Ozaljske i Tratinske ulice možemo naići na toliki broj profašističkih natpisa i kukastih križeva. Sama činjenica da se među navijačima pronade tu i tamo neki *skinhead* koji veliča NDH i ustaški režim 'iz fore' može biti dovoljan dokaz da su upravo oni pojedinci koji po zidovima Ozaljske i Tratinske ulice ispisuju svastike iz čiste razonode, ne bi li zbog toga odali dojam opasnije skupine navijača suprotstavljajući se vladajućoj politici koja im trenutno nije prihvatljiva. Uočavamo kako su Bad Blue Boysi od samih početaka svojeg djelovanja bili nastrojeni protiv dominantne kulture koju je u to vrijeme vodio komunistički režim te su propagirali hrvatstvo ne bi li se suprotstavili Srbima. Činili su to ne bi li dobili samostalnu Republiku Hrvatsku, što su u konačnici i dobili. No, i dan danas čine isto, a to jasno možemo iščitati sa zidova ulica grada Zagreba. Njihov osjećaj marginaliziranosti i neprihvaćenosti u društvu dovodi ih do straha da ne izgube vlastiti identitet te ih navodi na ispoljavanje agresije i nezadovoljstva koje kulminira do tih razmjera da su se dvije nacije unutar jedne države odlučile obračunati oružanim ishodima. Politizacija navijaštva na ovim prostorima odigrala je značajnu ulogu u oblikovanju mnogih nacija a još i danas se napetost i mržnja vrlo prisutni. Bilo koji politički istup koji se kosi s veličanjem nacije biva osuđen javno od strane Bad Blue Boyisa, a ostatak društva to može jasno iščitati s javnih površina.

13. Zaključak

Promatranjem dinamike tematike i količine grafita, tagova i natpisa koji se pojavljuju ili ne pojavljuju uzduž cijele Ozaljske i Tratinske ulice htjela bih pažnju prvenstveno usmjeriti na politički i kulturološki kontekst koji se može iščitati iz teksta koji je priložen na javnom prostoru, odnosno na zidovima tih ulica. Bitno je na umu imati činjenicu da je Trešnjevka kroz povijest bila naselje koje je bilo bitno komunističko uporište te je njeno pretežito radničko stanovništvo bilo vrlo privrženo komunističkim ideologijama. Za vrijeme Drugog svjetskog rata ustaški pokret je upravo zbog toga htio pridobiti radničku klasu pod svoju vlast jer je ona osiguravala napredak cijelog grada Zagreba, međutim, nisu bili u mogućnosti nadomjestiti komunistički režim čija je ideologija prvenstveno bila usmjerena na kvalitetu rada te ih narod nije slijedio (Janjatović i dr., 1982). Zbog toga je Trešnjevka bila pod lupom ustaškog režima. Priloženi slučaj gdje je okretište Ljubljani i dobar dio Ozaljske ulice ispisan, može se reći ustaškim natpisima i oznakama, može biti analiziran kao posljedica svojevrsnog sjećanja na NDH i provođenje njenog režima i ideologije koja prvenstveno propagira 'čistoću hrvatskog naroda', odnosno netrpeljivost prema svim drugim etničkim

skupinama. Naime, nakon što Tuđman stupa na vlast 1990. godine dominira stranka HDZ što u Hrvatsku dovodi „... transformaciju javnog prostora, povijesnih udžbenika i simbola...“ (Pavlaković, 2016:30) te u konačnici dolazi i do javnog napadanja hrvatske antifašističke prošlosti. Na taj način dolazi do zadiranja u kulturu sjećanja hrvatskog društva. Nakon devedesetih podjela na fašiste i antifašiste je tako rečeno nestala kako bi se narod ujedinio i djelovao protiv svojih najvećih neprijatelja, Srba. Tada dolazi do sjećanja na NDH ali toga puta, nakon dugo vremena, ne u antifašističkom duhu (Pavlaković, 2016).

Kroz istraživanja uviđamo kako mladi u Hrvatskoj, a pretežito u Zagrebu, gaje ozbiljno neprihvatanje drugih etničkih skupina; prvenstveno Srba, Albanaca i Roma koji pripadaju kulturama koje su istočnije od Hrvatske. Netolerancija koja vlada među mladima posljedica je kulturnog i političkog konteksta u kojem žive (Ilišin i dr., 2013). U ovom slučaju se postavlja pitanje koja vrsta kulturnog i političkog sjećanja je zapravo društveno prihvatljiva?

Natpisi toga tipa odmah se prefarbaju kako ne bi bili vidljivi, no ponovno se pojavljuju . Bitno je naznačiti kako u razdoblju između rujna 2017. godine i srpnja 2018. godine obnovljeno sveukupno 32 fasade. Interesne skupine u ovom slučaju odlučuju čega će se u nekoj zajednici, gradu ili državi sjećati ali može se iščitati da je unatoč svemu ovo posljedica aktualne političke situacije koja vlada u Hrvatskoj. Jedan primjer intervencije interesnih političkih skupina u pravo na sjećanje jest preimenovanje zagrebačkog 'Trga maršala Tita' u 'Trg Republike Hrvatske' kako bi se eliminirala bilo kakva poveznica sa Socijalističkom Federativnom Republikom Jugoslavijom (Jutarnji.hr, 2017). Promatramo li te dvije ulice koje spajaju svojevrsnu periferiju s centrom grada i na taj način pokušavamo iščitati identitet grada mogli bi vrlo sigurno zaključiti da se radi o gradu koji naginje na ekstremističku desničarsku ideologiju koja je povezana s poviješću koja govori o oslobođenju hrvatskog naroda od agresije drugih etniciteta. To je identitet koji je po Vukiću (2013) projektiran jer samo naselje Trešnjevka zasigurno nije slučajno dobilo naziv 'Crvena Trešnjevka' (Janjatović i dr., 1982). Baš iz tog razloga je Trešnjevka zanimljiva svim pojedincima koji aktivno žele izbrisati sjećanje na komunističku povijest ovoga naselja, grada, pa i države. Grafiti i njihova značenja u sinergiji su s okruženjem u kojem se pojavljuju. Oni su uvijek precizno pozicionirani kako bi njihovo značenje dobilo na snazi jer se grafiti nikada ne pojave u određenom naselju slučajno, oni su usmjereni točno određenoj publici koja treba primiti poruku koju oni prenose (Ferrell, Weide, 2010). Nadalje, to bi se ujedno moglo tumačiti i kao pokušaj eliminiranja zatečenog identiteta tog naselja. Zatečeni identitet je u ovom slučaju izravno povezan cjelokupnom poviješću koja uključuje i njegovu poveznicu s komunizmom, jednako kao i

njegovu poveznicu sa NDH. Projektirani identitet u ovom slučaju nastoji eliminirati sjećanje na sveukupnu kulturnu i političku sliku društva, a ona ima poveznicu sa komunizmom. Identitet grada je nužno povezan društvenim, kulturnim, političkim, pa i povijesnim kontekstom a pojedinci konstruiraju identitet grada jednako kao što grad konstruira identitet pojedinca. Grad stvara mrežu identiteta te se u ovom slučaju kroz pisanu intervenciju u javnom prostoru nastoji prenijeti poruku o netrpeljivosti naspram raznovrsnosti koja je nužno prisutna na mjestu gdje je koncentracija mnogih različitih pojedinaca i mnoštva međuvjetovanih identiteta.

Hodajući s periferije prema centru pa opet natrag, možemo iščitati razne kulturološke, povijesne i društvene segmente grada koji su upisani u sami krajolik cesta i zidova koji okružuju pojedinca. Svi ti segmenti u konačnici oblikuju društvo koje se kreće tim ulicama i nesvjesno upija što ga okružuje. Povijest grada neizbježno je upisana u arhitekturu, urbano znakovlje te na same zidove od strane društva putem grafita. Promotrimo li unatrag kako su se teksture grada mijenjale možemo iščitati kako je tekla povijest, koje su ideologije bile na snazi te u konačnici možemo zaključiti i koje su društvene promijene stupale na snagu za to vrijeme. Sve je to ispisano na zidovima grada.

Promatrajući Ozaljsku i Tratinsku ulicu u Zagrebu uočili smo da se na zidovima može iščitati prisustvo određene grupe ljudi koja ima potrebu iskazivati svoje nezadovoljstvo i otpor aktualnoj politici ne bi li doprli do većeg broja ljudi sa svojim idejama, a kroz ovo istraživanje ustanovili smo da se radi o navijačkoj skupini Bad Blue Boys. Njihova društvena pozicija jasno je marginalizirana te jedini način kako se mogu javno izjasniti jest vandalizmom kroz koji propagiraju govor mržnje i nasilje. Grupni identitet navijačke skupine Bad Blue Boys jasno je povezan s kulturnim nasljeđem društva i vrijednostima koje su nekada bile norma te sjećanja na taj identitet provode koherentno. Njihova prisutnost u perifernom djelu grada jasno je vidljiva dok se u centru njihovi natpisi i grafiti vrlo teško mogu pronaći. Sama dinamika grafita na Ozaljskoj i Tratinskoj ulici pokazuje kako ih već u blizini centra grada ima sve manje (pogledaj *Kartu 2* str. 16). Činjenica da su danas neprihvaćeni od strane društva čini njihovu skupinu još homogeniziranijom te njihov izražaj zbog toga ima veću snagu. Ideje koje i danas žele provući kroz sve pore društva cenzurirane su i bačene u zaborav od strane dominantne kulture. Interesne skupine unutar vladajuće politike određuju koji će dio povijesti biti aktualan i prihvatljiv, no to i dalje ne umanjuje mogućnost da se vrijednosti, koje su nekada bile svrstane pod normu (a danas su neprihvatljive), budu dio razmišljanja velikog dijela društva, mlade populacije kojoj pripadaju i navijači BBB-a. Zaključili smo da mladi

gaje izrazitu netoleranciju spram drugih etniciteta, a pogotovo prema onim koji su istočniji od Hrvatske. Navijačka skupina Bad Blue Boys pretežito se sastoji od mladih članova, između petnaest i dvadeset godina te je vrlo velika vjerojatnost da i među njima vlada netolerancija, pogotovo kad im je prošlost prožeta veličanjem hrvatstva i Dinama. Mržnja i netrpeljivost prema drugim etničkim skupinama nije prisutna samo među ekstremističkim društvenim skupinama ali se putem njih manifestira.

Uočavamo i da se tekture grada mijenjaju po pitanju urbanog znakovlja a to se prvenstveno realizira ne bi li aktualne politike jasnije doprle do društva propagirajući na taj način ideje koje žele ostvariti. Takve promijene nužno su povezane uz određene ideologije koje su prije bile na snazi. Grad na taj način postaje sredstvo komunikacije vladajuće elite s ostatkom društva. Pojedinaac vjerojatno nesvjesno upija promjene okoline koje mu zatim poprimaju oblik norme. Jednako tako možemo sagledati ulogu grafita koji u konačnici utječu i na razvoj kulturološkog i povijesnog razumijevanja grada i identiteta od strane mladih. Hodajući Ozaljskom i Tratinskom ulicom, koje su dvije izrazito prometne ulice i spajaju centar grada s perifernim dijelom grada, uočavamo da je velik dio zidova ispisan baš političkim i nacionalističkim natpisima koji propagiraju mržnju koja je najčešće usmjerena prema ljudima srpskog etniciteta. Vrlo je teško previdjeti te natpise. Njihova uloga nije bezrazložna. Oni su postavljeni na pomno izabrana mjesta te su namijenjena točno određenom dijelu društva. Svatko tko ih pročita na svjesnoj ili nesvjesnoj razini upija te informacije koje u konačnici utječu na oblikovanje njega ili nje kao pojedinca. Iz tog razloga je razumljiva konzistentnost i održivost određenih nacionalnih i političkih ideja koje bi po svoj prilici trebale biti odsutne, ukoliko se povodimo aktualnim politikama. Nužno je imati na umu i da se vidljivost tih grafita smanjuje u blizini centra. Na kraju Tratinske ulice je u srpnju 2018. godine veći broj zgrada imao obnovljenu fasadu kako bi se prije ljeta prikrilo aktivnosti grafitera, dok je u Ozaljskoj, koja je udaljenija od centra, uglavnom sve ostalo jednako ispisano. Možemo stoga zaključiti da se prostor koji je vidljiviji većem djelu šetača 'neutralizira' ne bi li se odao dojam da na periferiji ne postoji neka druga priča.

Činjenica jest da zatečeni identitet, koji posjeduje grad Zagreb, ima izravnu poveznicu s NDH i ustaškim režimom. Jednako tako ima poveznicu i s komunizmom te prisutnost jednog i drugog ne može biti eliminirana. I jedna i druga povijest pripadaju tom gradu te je samo pitanje koji će projektirani identitet biti na snazi, tj. koja će kultura sjećanja biti postavljena norma od strane vladajućih elita. Nezadovoljstvo koje izražavaju navijači Bad Blue Boysa, povlači se još iz vremena staroga režima, kada su zbog ideja koje su propagirali bili osuđivani

i marginalizirani. Kako je njihova skupina jačala, jačala je i njihova utjecajnost te su u konačnici uspjeli djelovati kao nacionalni pokret čije se političke ideje i dan danas provode. Današnje izražavanje nezadovoljstva možemo protumačiti kao potreba za iskazivanjem njihovog prisustva, iz straha da opet ne budu podložni tuđim režimima koji ne žele prihvatiti. Jednako tako njihove istupe grafitiranja i vandalizma možemo protumačiti kao čistu potrebu suprotstavljanja dominantnoj kulturi.

Bad Blue Boysi stoga igraju izrazito važnu ulogu u konstrukciji i prezentaciji identiteta grada Zagreba, a to najprije iščitavamo iz murala koji se nalaze po cijelome gradu a zatim kada krenemo u malo uže ulice koje vode iz centra grada prema perifernim dijelovima grada uočavamo kakva se još priča krije iza grafita koje ispisuje ta navijačka skupina. Slika koju dobijemo jako je šarolika. Odaje mnogo o povijesti, o onima koji nemaju mogućnost govoriti u javnosti nego to čine na alternativne načine, i o cjelokupnom društvu koje je razvijeno na temelju tih kulturoloških, povijesnih i političkih segmenata. Priča govori o povijesti jedne cijele nacije.

14. Prilozi

Slike

- Slika 1:** Twitter, Index 29.5.2016, Izvor: <http://www.index.hr/vijesti/clanak/foto-novi-odvratni-grafiti-osvanuli-na-zagrebackoj-remizi/896322.aspx>, 2016.....str. 11
- Slika 2:** Isto mjesto 8.9.2017., Izvor: autorica, 2017.....str. 11
- Slika 3:** Twitter, Index 29.5.2016, Izvor: Index.hr, 2016.....str. 11
- Slika 4:** 'Vukovar' sa ustaškim znakom, Izvor: autorica, 2017.....str. 12
- Slika 5:** Natpis 'Vukovar 86' na Ljubljanci, Izvor: autorica, 2017.....str. 13
- Slika 6:** 'MAMIĆU ODLAZI', Izvor: autorica, 2017str. 14
- Slika 7:** 'Kill Nazis and cops!', Izvor: autorica, 2017str. 15
- Slika 8:** 'JUGA NDH je zločin TITO', Izvor: autorica, 2017str. 15
- Slika 9:** 'MAMIĆU SRBINE', Izvor autorica, 2017str. 32

Karte

- Karta 1:** Zagreb, Ozaljska i Tratinska ulica str. 6
- Karta 2:** Dinamika grafita u Ozaljskoj i Tratinskoj ulicistr. 16

Grafikon

Grafikon 1: Prosječne vrijednosti prihvaćanja etničkih manjina skupa na skali od 1 do 8

Izvor: Ilišin et al, 2013:100 str. 21

SAŽETAK

U ovom radu provodi se istraživanje grafita koji se nalaze na Ozaljskoj i Tratinskoj ulici u naselju Trešnjevka, grad Zagreb. Te dvije ulice spajaju periferni dio grada s centralnim djelom grada te na njima možemo uočiti razliku između tematike grafita koji su bliže periferiji i koji su bliže centru. Istraživačkom šetnjom analiziraju se grafiti političkih, društvenih, kulturnih, nacionalističkih i navijačkih tematika, koji se na tom području neprestano iznova pojavljuju iako bivaju brisani intervencijom građana. Ti natpisi izravan su govor mržnje i povezani su s povijesnim aspektima Hrvatske i Zagreba. Navijačka skupina Bad Blue Boys i njeni javni istupi također imaju poveznicu s natpisima koji se pojavljuju te se ona može iščitati iz simbolike i tematike grafita. Ovim istraživanjem uočavamo kako postoji jasna razlika između periferije i centra u kontekstu grafita koji se nalaze u Ozaljskoj i Tratinskoj ulici.

Ključne riječi

grafiti, Bad Blue Boys, identitet grada, periferija grada, centar grada, kultura sjećanja, urbano znakovlje, nacionalizam, navijaštvo, nogomet, politizacija nogometa

15. Literatura

Anonymus (2017) *Domovinski rat*, u *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*

<http://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15884> [posjećeno 11.9.2017]

Back, et al (1998), *Reading the Writing on the Wall: Graffiti in the Racialized City* u Slayden, Kirk Willock (ed.) *Soundbite Culture: The Death of Discourse in a Wired World*, SAGE Publications, pp 69-102

Birtić, Tomislav (2013), *Krvavo plavo*, Zagreb: Tomislav Birtić

Cresswell, T. (1998) *Night discourse: Producing/consuming meaning on the street* u Nicholas R. Fyfe (ed.) *Images of the Street* London: Routledge, pp 261-270

Čaldarović, Ognjen i Šarinić, Jana (2008), *First signs of gentrification? Urban regeneration in the transitional society: the case Croatia*, University of Zagreb: Faculty of Humanities and Social Science, Croatia

Fanuko, Nenad, et al. (1991) *Zagrebački nogometni navijači: grupni portret s BBB u središtu*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu

Ferrel, Jeff i Wide, Robert D. (2010) *Spot theory*, u *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, Vol. 14, No. 1-2, pp 48-62

Hall, Stuart i Du Gay, Paul (1996) *Questions of Cultural Identity*, London: Sage publications

Horvat, Srećko i Štiks, Igor (2011) *Dobro došli u pustinju postsocijalizma*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung

Ilišin, Vlasta, et al. (2013) *Mladi u vremenu krize*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu

Jackson, Peter (1998) *Domesticating the Street: the contested spaces of the high street and the mall* u Nicholas R. Fyfe *Images of the Street* (ed.) London: Routledge, pp 174-188

Janjatović, Bosiljka (1982) *Crvena Trešnjevka*, Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Spektar: Skupština općine Trešnjevka

Jutarnji.hr (2017) *USVOJEN PRIJEDLOG O PREIMENOVANJU TRGA MARŠALA TITA Hasanbegović: 'Vrijeme je da se prekine svaka povezanost s jugoslavenskim komunističkim nasljeđem'*, Jutarnji.hr

<http://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/usvojen-prijedlog-o-preimenovanju-trga-marsala-tita-hasanbegovic-vrijeme-je-da-se-prekine-svaka-povezanost-s-jugoslavenskim-komunistickim-nasljedem/6390248/> [posjećeno 11.9.2017]

Lim, Siew-Wai (2010) *Memories and urban places*, u *City:analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, Vol. 4, No.2, pp 270-277

M.L. (2016) *FOTO Novi odvrati grafiti osvanuli na Zagrebačkoj Remizi*, Index.hr

URL:<http://www.index.hr/vijesti/clanak/foto-novi-odvratni-grafiti-osvanuli-na-zagrebackoj-remizi/896322.aspx> [posjećeno 8.9.2017.]

Pavel Šantek, Goran (2017), *Dinamo – to smo mi!*, Zagreb: Filozofski fakultet Dveučilišta u Zagrebu, FF-press

Pavlaković, Vjeran (2016), *Simboli i kultura sjećanja u Republici Srpskoj Krajini*, u *Politička misao*, Vol. 53, No. 3, pp 26-49

Prnjak, Hrvoje (1997) *Bad Blue Boys – prvih deset godina (Društveni fenomen navijača nogometnog kluba „Dinamo“)*, Zagreb: Marijan express

Reading, Anna (2011) *Identity, memory and cosmopolitanism: The otherness of the past and a right to memory?* u *European Journal of Cultural Studies*, Vol. 14, No. 4, pp. 379-394

Rowe, Michel i Hutton, Fiona (2012) *Is your city pretty anyway? Perspective on graffiti and the urban landscape*, u *Australian and New Zeland Journal of Criminology*, Vol. 45, No. 1, pp 66-86

Šajaka, Laura (2015), *Uvod u kulturnu geografiju*, Zagreb: Leykam international d.o.o

Vrcan, Srđan (2003), *NOGOMET – POLITIKA – NASILJE*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo

Vretenar, Katja i Krajna, Zlatan (2016), *Politike označavanja i patrijarhalna konstrukcija Zagreba*, u *Politička misao*, Vol. 53, No. 3, pp 50-81

Vukić, Feđa (2013) *Grad kao identitetski sustav: Prema metodi sustavnog projektiranja identiteta zajednice*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet